

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

GERMAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ DİAXRONİYASI

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Rəna Hüseynağa qızı Hüseynova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, akademik
Muxtar Kazım oğlu İmanov

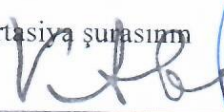
filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

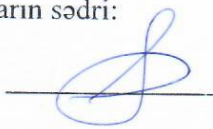

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Obyektiv gerçəkliyin əsas xassələrindən biri olan zaman məkanla bərabər, insanın həyatında mühüm rol oynayır. İnsan özünün praktik fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə üzləşir. Bu səbəbdən zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman-zaman müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olan tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Zaman və insan ta qədimdən fəlsəfi problemlər sahəsinə aid mövzulardan olmuşdur. Bununla belə, zamanla bağlı olan və tədqiqatçıların mübahisə obyektinə olan bu mövzu ilə bağlı faktiki material ilkin olaraq, müxtəlif elm sahələri çərçivəsində işlənilib sistemlənəşdirilir. Obyektiv gerçəkliyin təfəkkürdə təəcəssümü ilə sıx bağlı olan dil haqqında elmin – dilçiliyin bu planda xüsusi yeri və xüsusi rolu vardır. Ümumi dilçilik ədəbiyyatında zaman münasibətlərinin dildə inikas və ifadəsi məsələlərinə həsr olunmuş çoxlu əsərlər mövcuddur. Bu əsərlərdə obyektiv zaman kateqoriyasının dildə müxtəlif və rəngarəng ifadə vasitələri fərqləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərdə zaman kateqoriyası sinxronik planda araşdırılmışdır.

Bu tədqiqat işində german dillərinin zaman kateqoriyasının vahid bir sistem şəklində diaxronik planda araşdırılması, german dilləri ailəsinə daxil olan dillərin materialları əsasında zaman qrammatik kateqoriyasının inkişaf tarixinin təhlil edilməsi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, sistemli yanaşma dildə mövcud olan hadisə və kateqoriyaların əsas tədqiqat prinsipini təşkil edir. Bu fikir dilçilərin əksəriyyəti təsdiqlənsə də, onun əsasında aparılan elmi tədqiqatlar azlıq təşkil edir.

Dilin əsas kateqorial prinsiplərindən biri özünü daim inkişaf etdirmək, fərqli tarixi dövənlərdə yeni keyfiyyət və xüsusiyyətlər qazanmaqdan ibarətdir. Bu prizmadan yanaşdıqda qeyd edilməlidir ki, zaman kateqoriyası ən çox dəyişikliklər və yeniliklər ortaya qoyan dinamik bir kateqoriyadır. Belə ki, tarixən iki əsas zaman forması (keçmiş və indiki) zaman əsasında hazırda semantik və

sintaktik cəhətdən bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən çoxsaylı zaman formalarının olması bunun bariz sübutudur. German dillərində bu mənzərə olduqca rəngarəngdir. Bu baxımdan german dillərinin feili zaman formalarının diaxron planda tədqiq edilib araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Dilçiliklə bağlı elmi araşdırmalara nəzər saldıqda aydın olur ki, dildə qrammatik formaların yaranması məsələsi hələ tam həllini tapmamışdır. Bir çox humanitar elmlərdə filosof, psixoloq, kulturoloq və dilçilərin diqqət mərkəzində olan zaman fenomeninin öyrənilməsinin qədim tarixi vardır. Zamanla bağlı araşdırmalarda mövcud fərqli yanaşmalar onun bir obyekt kimi qavranılmasının mürəkkəbliyi və qeyri-adiliyi ilə bağlıdır (V.K.Juravlyev¹, V.İ.Molçanov², M.F.Muryanov³ və s.). Zaman yalnız həm fəlsəfi, həm də fiziki kateqoriya kimi diqqət mərkəzində deyil, o həm də dil kateqoriyası kimi öyrənilir. Zamanın fəlsəfi və fiziki kateqoriya kimi öyrənilməsi linqvistik araşdırmalara da öz təsirini göstərir. Bununla belə, zamanın dilçilik sahəsində araşdırılması xüsusi spesifikliyə malikdir və bu sahədə ciddi tədqiqatlar tələb edir.

Zaman kateqoriyasının diaxron planda araşdırılması ilə dilin digər qrammatik kateqoriyaların mənşəyinin araşdırılması istiqamətində bir çox mübahisəli sualların işıqlandırılması baxımından aktual hesab edilə bilər. Belə ki, zaman kateqoriyası dilin ən geniş və çoxşaxəli kateqoriyalarından biri olub bir neçə dil yarusunu özündə cəmləyir, bəzən də dildən də kənara çıxaraq fərqli dəyər və elementlərin daşıyıcısı kimi özünü göstərir.

Diaxron planda german dilləri əsasında tədqiq edilən zaman kateqoriyasının ta qədim zamanlardan başlayaraq insan təfəkküründə necə əks olunması və bunun nəticəsində hansı prinsiplər əsasında dilə yanaşması kimi məsələlər də diqqətdən kənar qalmır. Çünki hər bir

¹ Журавлев, В.К. Диахроническая морфология / В.К.Журавлев. – Москва: УРСС, – 2004. – 208 с.

² Молчанов, В.И. Гуссерль и Хайдеггер: феномен, онтология, время / Сб.; Проблема сознания в современной западной философии: Критика некоторых концепций / В.И.Молчанов, В.А.Подорога, А.Б.Зыкова [и др.] – Москва: Наука, – 1989. – с. 110-136

³ Мурьянов, М.Ф. Время: понятие и слово // Вопросы языкознания, – 1978, № 2, – с. 52-66

qrammatik kateqoriya öz ilkin başlanğıcından, mənşəyindən, kökündən tədricən ayrı düşən semantik vahiddir.

Tədqiqatın aktuallığı dil sistemlərinin təkamülünün ümumi qanunları probleminin nəzəri şəkildə yenidən düşünülməsinə, dil sistemlərinin tək bir universal təkamül yolu ilə bağlı elmi fikirlərə aydınlıq gətirməkdir.

German dillərində zaman və onun kateqoriyasının tədqiqinə yetərinə əsər həsr olunmuşdur, lakin bu tədqiqatların müəllifləri hər biri öz tədqiqat obyektinə uyğun olaraq elmi araşdırmanı həyata keçirmişdir. Azərbaycan germanşünaslığında İ.Tahirov, O.Musayev, F.Cahangirov, B.C.Cəfərova, S.Quliyeva və başqaları, rus germanşünaslığında B.A.Abramov, V.Q.Admoni, V.K.Araşkin, M.O.Jerdeyeva, E.A.Korneyeva, O.V.Soboleva və başqaları, B.Komri, S.Asaturovi, R.Allan, B.Vilhelm, A.Kambel, C.Elnes, D.Biber, V.F.Brayan, R.Deklerk və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini german dillərində zaman kateqoriyasının diaxroniyası, predmetini isə german dillərində zaman kateqoriyasının ifadə vasitələrindən əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi diaxron planda zaman kateqoriyasının german dillərində dövrü təkamül prosesini təhlil etmək və bu dillərdə zaman kateqoriyasının formalaşması prinsiplərini aşkar etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıda duran vəzifələr aşağıdakılardır:

- zaman kateqoriyasının elmi-nəzəri məsələlərini işıqlandırmaq;
- zaman kateqoriyasının german dillərində məzmunu və ifadə vasitələrinin diaxron planda inkişaf təkamülünü təhlil etmək;
- german dillərində qrammatik zaman formalarının qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrdəki işlənmə qaydalarını və semantik tutumunu təhlil etmək;
- german dillərinin fərqli tarixi inkişaf mərhələlərində zaman kateqoriyasının ifadə formaları arasında müqayisələr aparmaq;
- tədqiqata cəlb olunan tarixi və müasir dil materialları əsasında zaman kateqoriyasının yaranması və formalaşması prinsiplərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı qrammatik zaman kateqoriyasının german dillərindəki diaxroniyasının təsvir, təhlil edilməsi məqsədi ilə, əsasən, dilçiliyin müqayisəli tutuşdurma, müqayisəli-tarixi, təsviri metodlarından istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, araşdırma zamanı diqqətin daha geniş miqyaslı materialların təhlilə cəlb edilməsi məqsədi ilə dilçiliyin strukturlaşdırma kimi funksional metodundan da istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Hər hansı bir dilin inkişafı xeyli uzun bir təkamül yolu keçsə belə, öz tarixi qaynaqlarının izini qoruyub saxlayır. German dillərində qrammatik zaman formalarının müasir təsnifatına nəzər saldıqda zaman kateqoriyasının inkişaf mərhələlərini müşahidə etmək mümkündür.

– Zaman kateqoriyası, nə vaxtsa, dildə mövcud olan hərəkət kateqoriyasının növ və zamana parçalanması nəticəsində meydana gəlmişdir.

– İlkin, başlanğıc zaman formaları hesab edilən keçmiş və indiki zaman müqayisə edildikdə indiki zamanın daha geniş əhatə spektrinə sahib olması keçmiş zamanın daha sonrakı təkamül məhsulu olmasından xəbər verir.

– Zaman konseptinin mürəkkəbliyi onun dünyanın dil mənzərəsində dil modellərinin çoxluğu ilə izah edilir.

– İndiki zamanın əsl semantikasını qeyri-müəyyən zamanlılıqdır.

– German dillərində prezens və preterit ən qədim zaman formalarıdır.

– German dillərində bir çox hallarda hər hansı bir müəyyən zaman semantikasının ifadə edilməsində digər zaman formaları və ya bu formaların kombinasiyasından istifadə edilir.

– German dillərində keçmiş zaman preterit, perfekt və pluperfekt vasitəsilə ifadə olunurdu. Qədim dövrdə keçmiş zaman preteritlə ifadə olunsada, perfekt yalnız orta dövrdə işlənməyə başlandı. Preterit bütün german dillərində eyni formada düzəlirdi.

– Linqvistik zamanın german feil paradigminə daxil edilməsi etnik cəmiyyətin erkən mərhələsində deyil, daha sonrakı mərhələdə baş vermişdir.

– German dillərində feillərin indiki zaman formalarında işarələr sisteminin ontoloji əsaslarının dəyişikliyi, eləcə də zaman formalarının inkişaf xəttini izləmək mümkündür.

– German dillərində gələcək zaman paradigminin inkişaf amilləri sinonimiya anlayışı ilə əlaqəlidir ki, bu da qeyri-gələcək zaman formaları vasitəsilə hərəkətin gələcək zamana aid olmasını ifadə etmək imkanı və polisemiya ilə, yəni modal mənada işləmə bilmə bacarığı ilə izah edilir.

– Modal semantikalı analitik konstruksiyalarla ifadə olunan gələcək zaman forması yaxın keçmişin məhsuludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada german dillərinin materialları əsasında müqayisəli-tipoloji tutuşdurma yolu ilə zaman kateqoriyası diaxron planda tədqiq edilərək təhlil edilir. İşdə ilk dəfə olaraq geniş miqyaslı bir tədqiqat çərçivəsində qeyd edilən kateqoriyanın inkişaf qanunauyğunluqları müəyyən edilir, german dillərinə xas olan zaman göstəriciləri tarixi planda işıqlandırılır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, german dillərinin materialları əsasında diaxronik planda təhlil edilən zaman kateqoriyasının inkişaf meyilləri və istiqamətləri müəyyən edilir. Nəzərdən keçirilən dil qrupları üçün tipoloji cəhətdən ümumi hesab edilə bilən zaman formantları müəyyənləşdirilərək araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada zaman kateqoriyası geniş planda təhlil edilərək, german dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı dəyərli faktlar üzə çıxarılır. Bu tədqiqat işi zaman kateqoriyasına əsaslanan qrammatik kateqoriyaların mənşəyi məsələsinin həllinə müəyyən töhfə verir. Belə ki, tədqiqat zamanı diaxron planda elmi araşdırmaya cəlb edilən zaman kateqoriyasının german dilləri əsasında inkişaf yolu izlənilərək təhlil edilir və digər kateqoriyalarla münasibətləri araşdırılır.

Tədqiqat zamanı əldə edilən və təhlil edilən nəzəri materiallar bu istiqamətdə gələcəkdə aparılacaq elmi tədqiqatlar zamanı dəyərli bir mənbə kimi istifadə edilə bilər. Bu tədqiqat zamanı əldə edilən elmi nəticələr zaman kateqoriyası ilə bağlı digər dillər üzərində aparılan elmi araşdırmalar üçün xüsusi əhəmiyyətli ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi ilə beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş, işin məzmununu əhatə edən məqalələr çap edilmişdir. Məqalələr işin məzmununu əhatə edir. Tədqiqatın nəticələri çap olunmuş 23 məqalədə öz əksini tapır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, I fəsil – 73 səhifə, II fəsil – 35 səhifə, III fəsil – 44 səhifə, IV fəsil – 52 səhifə, nəticə – 6 səhifədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 410746 işarə təşkil edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiya struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

“Qrammatik zaman kateqoriyasının elmi-nəzəri məsələləri” adlanan I fəsil 7 bölmədən ibarətdir.

I bölmədə zaman insan mövcudluğunun ən mühüm kateqoriyalarından biri kimi şərh olunur. Zaman kateqoriyasının öyrənilməsi tarixi öz mürəkkəbliyi, çoxaspektliliyi və prinsipial məchulluğu ilə elmi ədəbiyyatda özünəməxsus yerə malikdir. Bununla yanaşı, zaman haqqında elm aləmində hələ də yekdil fikrə rast gəlinmir. Zamanla bağlı konsepsiyasında Q.Giyom həmişə zamanın məkandan ayrılmazlığını, bu iki kateqoriyanın daim vəhdətdə olduğunu vurğulayır. Zamanın dildə reallaşmasından danışarkən müəllif onu *“dildə obyektiv şəkildə mövcud olan feillə”*⁴ assosiasiya edir.

“Zaman yalnız hadisə və proseslərin sürəkliliyini deyil, həm də inkişaf prosesində izlənen ardıcıl nizamını ifadə edir. Obyektiv

⁴ Гийом, Г. Принципы теоретической лингвистики / Г.Гийом. – Москва: Прогресс, – 1992. – с. 25.

zamanın sürəkliliyi və axıcılığı bir-birini şərtləndirir"⁵. Obyektiv zamanla məşğul olan nəzəriyyələrin heç birində gerçəklikdəki hadisələrin keçmiş, indiki və gələcək kimi növlərə bölgüsünə rast gəlmək olmur. Ənənəvi olaraq, belə hesab edilmişdir ki, nə keçmiş, nə də gələcək var. Keçmişdə olan hadisələr artıq mövcud deyil, gələcək hadisələr isə hələ mövcud deyil. Təbiətdə yalnız indiki hadisələrin mövcudluğu vardır⁶. A.M.Anisovun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz, belə ki, keçmişdə baş verən hərəkət həmin vaxt üçün indikidir, lakin indiki dövr üçün keçmiş sayılır.

Zamanın dönməz olduğunu qeyd edərək, deyə bilərik ki, zamanın dönməzliyi insanların həyat təcrübəsi olaraq təsdiq olunmuşdur. Bu, hadisələrin qarşılıqlı təsiri səbəb-nəticə münasibətlərinin dönməzliyi ilə şərtlənir.

Zaman anlayışını əks etdirən elmi təriflərin təhlili onun əsas əlamətlərini, xüsusiyyətlərini önə çəkməyə imkan yaradır: hərəkətlilik, dönməzlik və universallıq. Zaman konseptində nüvə və periferiyanı da müəyyənləşdirmək lazımdır. Nüvə konseptin sistem təşkil edən əlamətlərini ifadə edir, periferiyada əlavə relevant əlamətlər aşkar olunur. Beləliklə, zaman konseptinin nüvəsi aşağıdakı əlamətləri təşkil edir: 1) zaman – materiyanın mövcudluq formasıdır; 2) zaman gedir; 3) zamanın keçmişdən gələcəyə vahid bir istiqaməti vardır. Zaman konseptinin periferiya zonasına aşağıdakı əlamətlər daxildir: 4) zaman subyektivdir; 5) zaman periodikliyə malikdir.

Zaman dinamik və statik ola bilər. Zamanın statik konsepsiyası ingilis mütələq idealizminin nümayəndələri üçün səciyyəvi idi. Onların nöqtəyi-nəzərinə görə zaman deyil, *"biz zamanda hərəkət edirik"*⁷. Zaman çoxölçülülük olaraq nəzərdən keçirilə bilər. Bu ideyanın müəllifi olan Con Uilyam Dann göstərmişdi ki, zamanı çoxölçülülük nəzərdən keçirsək, bu ölçülərdən biri məkan ola bilər. Belə ki, *"biz zamana uyğun olaraq məkanda irəli və geri hərəkət edə*

⁵ Авелиани, С.Ш. Очерки философии естествознания / С.Ш.Авелиани. – Тбилиси, – 1968. – с. 24.

⁶Анисов, А.М. Свойства времени. [Electronic resource] / <http://www.i-u.ru/biblio/archive/anisov%svoistva>

⁷ Уитроу, Дж. Естественная философия времени / Дж.Уитроу. – Москва: Прогресс, – 1964. – с.100.

bilərik”⁸. Kelt zaman modelində isə zaman nəinki irəli və geri, hətta “*aşağı və yuxarı hərəkət edə bilər*”⁹.

Hal-hazırda zamanı təsvir və izah edən ümumqəbul edilmiş nəzəriyyə mövcud deyil. Bu anlayışı əsaslandırmaq, təsvir və izah etmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülür, onlardan hər biri zamanın bu və ya digər səciyyəvi əlamətini önə çəkir. Zaman istiqamətliliyi ilə səciyyələnir və zaman kontekstində məlumat, informasiya keçmişdən gələcəyə istiqamətlənir, əksinə proses mövcud deyil. Zamanın axarı dəyişməzdir, onu saxlamaq və ya keçmişini geri qaytarmaq mümkün deyil. Psixologiyada zaman subyektiv duyğu və müşahidəçinin vəziyyətindən asılıdır, belə ki, biri üçün tez gedən zaman, digəri üçün gec gedə bilər. Fizikada göstərilir: “*Hər bir zaman kəsiyi hər hansı bir proses və ya hərəkətlə bağlıdır, əks halda o, ümumiyyətlə qavranılmazdır*”¹⁰. Bununla belə, bütün sayı-hesabı olmayan nəzəriyyələr asan bir suala cavab tapa bilmir: zaman niyə getmir?

Zaman haqqında insan fikirlərinin təkamülünü nəzərdən keçirərkən fəlsəfə və fizikada bir-birini tamamlayan iki zaman konsepsiyasının öndə olduğunu görmək olar. Birinci konsepsiyada zamanın təbiəti, hərəkət və zaman kateqoriyasının münasibətləri haqqında fikirlərdə fərqlilik nəzərə çarpır. Substansional konsepsiya zamanı məkan, əşya və s. ilə bərabər xüsusi substansiya kimi nəzərdən keçirir. Relyasion (əlaqəli) konsepsiya isə belə hesab edir ki, zaman müxtəlif hadisələr arasında nisbidir.

İkinci konsepsiyada isə mövcudluq, yaranma proseslərinə müxtəlif yanaşmalar nəzərə çarpır. Statik konsepsiyaya uyğun, keçmiş, indiki və gələcək zaman hadisələri real olaraq eyni zamanda mövcuddur, material obyektlərin yaranması və yoxa çıxması dəyişikliklərin qavrama anında meydana gələn xülya, illuziyadır. Dinamik konsepsiyaya uyğun olaraq yalnız indiki zaman hadisələri real

⁸ Данн, Д.У. Эксперимент со временем / Д.У.Данн. – Москва: Аграф. – 2000. – с.24.

⁹ Михайлова, Т.М. Нечто о пространственной модели времени (на материале ирландского языка) // – Москва: Семиотика и информатика, – 1995. Вып. 34. – с.120

¹⁰ Рейхенбах, Г.А. Философия пространства и времени / Г.А.Рейхенбах – Москва: Наука. – 1985. – с.146

olaraq mövcuddur; keçmiş zaman hadisəsi isə real olaraq mövcud deyildir.

Fəlsəfədə zaman kateqoriyası haqqında məlumata qədim mifologiya və qədim yunan eposlarında rast gəlmək olar. Homer eposlarının təhlili göstərir ki, “Odisseyə”da ilk dəfə olaraq zaman və məkan kateqoriyası haqqında ilkin məlumatlar mövcuddur. Fəlsəfədə zaman kateqoriyası bütün əşya və hadisələrin universal xarici və daxili ünsürlərini birləşdirən kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. O, hadisələrin reallaşması, diskretliyi, fasiləsizliyi, tamlığı, müqayisəsi, bitkinliyi və sonsuzluqla xarakterizə edilir, onun hərəkəti və dəyişməsinə dəqiqləşdirir. Fiziki zaman hesablama, hissəcik, hesab kimi müəyyənləşdirilir. O, təkrarlıqla, diskretliklə (parçalanmalarla, kəsiklərə bölünməklə), metrik keyfiyyətlə (uzunluq, konkretlik, eyniqaydalıq, periodiklik) səciyyəlidir. Zamanı hissetmə dünyanın ölçülməsində fiziki zamanın göstəricisidir, o, zamanın hissi olaraq qavranılan və ya perseptual qiymətləndirilməsidir. İndiki, keçmiş və gələcəyin öz aralarında bağlılığı modusuna baxmayaraq o, fiziki zamanın şərtidir, o geri dönmür. Zamanın müqayisəli modusu başqadır. Həyatı anlamda, ayrı-ayrı fərdlərin baxışında zaman müqayisəli formada qavranılır və qiymətləndirilir. Xətti və ya fərdi zaman insanın yaşama anıdır, bu zaman kəsiyində insanın anadan olması, uşaqlığı, yeniyetməliyi, gəncliyi, yaşlılığı və s. keçir. Əvəzlənmənin modusları spiralvari formada keçir, buraya ilin fəsilləri – yaz, yay, payız, qış; ilin zaman bölgüsü – gün, həftə, ay, il; günün hissələri – gündüz, axşam, gecə aiddir. Hər hansı mədəni-etnolinqvistik məkan xüsusiyyətləri mədəni-milləti anlam vasitəsilə əks olunur.

II bölmədə zaman interdissiplinar tədqiqat obyektini kimi tədqiq edilir. Psixologiyanın zaman probleminə marağı təsadüfi deyil, bu onunla əlaqədardır ki, psixologiyada tədqiq olunan əsas obyektlər zamanda inkişaf edən dinamik hadisələrdir. Psixologiyada zamanın tədqiqi ilə S.L.Rubinşteyn¹¹, A.K.Bolotova¹²,

¹¹ Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, – 2002. – с. 641-644.

¹² Болотова, А.К Психология времени в межличностных отношениях /А.К. Болотова. – Москва: Московский психолого-социальный институт, – 1997. – 120 с.

Y.İ.Qolovaxa¹³, A.A.Zalevskaya¹⁴, Y.V.Kamneva¹⁵, F.Klike¹⁶, V.A.Moskvin¹⁷ və başqaları məşğul olmuşlar.

Müasir təbiətşünaslıqda zaman universal kateqoriya kimi qavranılır. Bu onu göstərir ki, hadisə və ya proses zamansız qeyri-mümkündür.

Zaman haqqında mövcud olan konsepsiyaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, müəlliflərin təklif etdiyi metodoloji yanaşmalar, digər elmlərlə yanaşı, dilçilikdə də zaman kateqoriyasının öyrənilməsinə və bu kateqoriyanın təhlilində həmin yanaşmaların tətbiq edilməsinə və dilçilik yanaşmasının yaradılmasına şərait yaradır.

Təbiət elmlərində zaman fundamental anlayışlardan biridir. Müasir fizika və astronomiya bu anlayışsız mümkün deyil. Zaman anlayışının inkişafı ilə bərabər, fizika inkişaf edir, bu da onun zaman anlayışını öz sahəsinə uyğun olaraq tətbiqinin uğurlu olduğundan xəbər verir. Fəlsəfədə isə zaman haqqında fikirlərin geniş izahını Y.D.Molçanovun “Fizika və fəlsəfədə zamanın dörd konsepsiyası”¹⁸ adlı tədqiqatında görmək olar. Fizikada zamanın təkamülü C.Uitrounun əsərində¹⁹ geniş tədqiq olunmuşdur. Lakin fiziklərin belə asan problemi daha da çətinləşdirdiyini görmək olar. Burada müxtəlif təriflər bir-birini əvəz edir, əlavələr edilir və bir-birinə qarşı qoyulur, bəziləri zamanı obyektiv hesab edirsə, digərləri onu

¹³ Головаха, Е.И. Психологическое время личности / Е.И.Головаха, А.А.Кроник. – Киев: Наукова думка, – 1984. – 209 с.

¹⁴ Залевская, А.А. Введение в психолингвистику / А.А.Залевская. – Москва: Российский гос.гуманит. ун-т, – 2000. – 348 с.

¹⁵ Камнева, Е.В. Анализ психологического содержания временной перспективы в образе Я субъекта (в возрастном диапазоне от 6 до 18 лет): / автореферат канд. психол. наук / – Калуга, 2002. – 25 с.

¹⁶ Кликe, Ф. Проблемы психофизики восприятия пространства / Ф.Кликe. – Москва: Прогресс, – 1965. – 464 с.

¹⁷ Москвин, В.А., Попович, В.В. Нейропсихологические аспекты исследования временной перцепции у здоровых лиц // I Международная конференция памяти А.Р.Лурия. Сб. докладов под ред. Е.Д.Хомской, Т.В.Ахутиной. – Москва: Изд-во РПО, – 1998, – с. 160-166.

¹⁸ Молчанов, Ю.Б. Четыре концепции времени в философии и физике / Ю.Б.Молчанов. – Москва: Наука, – 1977. – 192 с.

¹⁹ Уитроу, Дж. Естественная философия времени / Дж Уитроу. – Москва: Прогресс, – 1964. – 400 с.

müərrəd substansiya kimi qələmə verir, bəziləri isə zamanda yalnız nisbi xarakteri qəbul edir.

Zamanla bağlı J.Delezin konsepsiyası da maraqlıdır. Onun şərhində zaman iki cür təsnif edilir. Birinciyə əsasən, zaman yalnız indi baş verənlərlə tamamlanır, indikiyə münasibətdə keçmiş və gələcək ölçülür. Bu zaman Xronos adlanır. İkinciyə əsasən, zaman yalnız keçmiş və gələcəyə malikdir, ikili istiqamətdə eyni zamanda inkişaf edir və Eon adlanır. Müəllifin fikrinə görə, zamanın ikinci şərhli dili mənə ilə doldurur ki, bu da cümlədə ifadə olunur. Dildə hadisələrin çulğalaşması daxili temporallığı özündə əks etdirən feildə təcəssüm edir²⁰.

Psixoloji nəzəriyyələrdə zaman kateqoriyası əsas yer tutur. Z.Freydin psixoanalizində şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında həm fərdi (inkişafın mərhələlərinin təsbiti, uşaq sarsıntıları və s.), həm də sosial-tarixi (Edip kompleksi, dini mistifikasiya və s.) baxımdan əsas funksional qanunlar keçmişlə müəyyənləşdirilir. Biheviorist psixologiyada psixikanın funksiyalaşması indiki zaman kateqoriyasından meydana gəlir. “Stimul-reaksiya” modeli xarici aləmdə subyektin qarşılıqlı əlaqəsini təsvir edir. Humanist psixologiyanın nümayəndələri belə hesab edirlər ki, insan fəaliyyətinin ən ümdə güclərindən biri şəxsiyyətin gələcəyə yönəlməsidir. Ekzistensial psixologiyada zamanın subyektiv təəssüratı spontan, canlı enerji kimi xəyal edilən həyat axınıdır. Burada zaman müəyyən sürətlə axan substansiya kimi təsəvvür edilir, zaman sürəti mürəkkəb, qarışıq fenomen kimi tərif edilir. Zaman axını avtomatik olaraq keçmiş, indiki və gələcəyin dönməz ardıcılığı kimi strukturlaşmışdır, bunlardan hər biri tam fərqli üsulla hiss edilir.

III bölmədə zaman dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi şərh edilir. Zaman müasir dünyagörüşümüzün vacib aspektlərindən biridir. O, universal və çoxaspektli kateqoriyadır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zaman problemi ilə müxtəlif elmlər: fəlsəfə, fizika, psixologiya, dilçilik və təbiətşünaslıq kimi elmlər məşğul olur, hər biri öz tədqiqat sahəsinə uyğun olaraq onu tədqiq edir. Bununla belə, ilkin bilik

²⁰ Делез, Ж. Логика смысла (Первая половина) / Ж.Делез. – Москва, – 1998. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.lib.ru/FILOSOF/DELEZGVATTARI/logica.txt>

təbiətşünaslıq, fizika və fəlsəfəyə aiddir. Bu elmlər çərçivəsində zaman dünyanın elmi xəritəsində bazis kateqoriya kimi verilir. S.T.Melyuxin zamanı materiyanın ümumi mövcudluq forması kimi təyin edərək, belə bir fikir irəli sürür ki, *“zaman dünyada baş verən proseslərin və bütün maddi sistemlərdə vəziyyətin dəyişməsi ardıcılığını ifadə edir”*²¹.

“Zaman” adı altında, əsasən, zamanda qavramanın üç forması anlaşılır: keçmiş, indiki və gələcək. Lakin elm xüsusilə, dilçilik üçün bu cür yanaşma predmetin spesifikliyini ortaya qoyan tələblərə uyğun deyil. Keçmiş, indiki və gələcək zamanın təyin olunması yalnız dövrü modelə uyğun olduqda daha asandır, xəttilik və binarlıq zamanı bu eynilik aradan qalxır.

Dildə zaman perseptual zamanı, yəni real zamanı əks etdirsə də, onunla üst-üstə düşmür. Real zaman bərabərölçülüdür və fasiləsizdir, lakin insan üçün dayana və ya qaça bilər. Dildə zaman problemi və ya lingvistik zaman mürəkkəb və çoxaspektlidir. Zaman konsepti müxtəlif mədəniyyət və dillərdə inkişaf edir, nəticədə zamanın şərhinin müxtəlif modelləri formalaşmışdır. Qədim dövrlərdən insan şüurunda zamanın iki modeli mövcud olmuşdur: dövrü zaman və xətti zaman. Zamanın dövrü modeli onun dairə boyu fırlanmasını ehtiva edir, eyni tipli hadisələrin ardıcılığı qədim sivilizasiyalarda formalaşmışdır fikri üçün səciyyəvi fikir formalaşır. Bu, təbiətdə dövrü hadisələrinin yaranması ilə bağlıdır.

Zamanın bu şəkildə nəzərdən keçirilməsi dilçilikdə funksional-semantik istiqamət üçün səciyyəvidir. Məsələn, A.V.Bondarko qeyd edir ki, H.Hamann temporallıq dedikdə, dildə zaman münasibətlərinin ifadə üsullarını nəzərdə tutur, zaman, müddətlilik və qısalığı önə çəkir. A.V.Bondarko isə zaman (taksis) münasibətlərini aspektuallıq sahəsinə aid edərək, temporallığı *“hərəkətin ümumi zaman planı”* ilə məhdudlaşdırır²².

²¹ Мелюхин, С.Т. Время / С.Т.Мелюхин. – Москва: ФЭС, – 1983. – с.94

²² Бондарко, А.В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса / Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / А.В.Бондарко. – Ленинград: Наука, – 1987. – с. 237-238.

Qrammatik nitq anının indiki, keçmiş və gələcək zaman fonunda hesablama, istinad və ya başlanğıc nöqtələrinin məcmusu olduğu qeyd edilir. Bu hesablama, istinad və ya başlanğıc nöqtələrinin hər biri müvafiq zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formalarının müəyyən olunma meyarıdır. Dildə mövcud olan qrammatik zaman formaları sistemi deyərəkən, hər üç istinad nöqtəsi əsasında yaranan zaman formalarının məcmusundan ibarət ümumi sistemi başa düşmək lazımdır.

Obyektiv gerçəklikdə bizi əhatə edən hadisə və situasiyalar zamanda baş verir. Biz bu hadisə və situasiyaları üç zaman planından birinə aid edirik. Hər hansı bir hadisə haqqında danışarkən müəyyən dil vasitələrindən istifadə edirik. “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası” kitabının müəllifləri göstərir ki, danışan hər hansı bir gerçəklik hadisə və ya situasiyasını öz söyləminin anı ilə uyğunlaşdırmağa çalışır, bu zaman isə onu son nöqtə olaraq götürür ki, dildə ona uyğun feil formalarından istifadə edə bilsin. Dil zaman formaları müstəqil xarakterə malik deyil, belə ki, mövcudluq zamanı obyektivdir, dil zamanı isə nisbidir. Danışan üçün nitq anı indikidir, ona münasibətdə keçmiş isə əsl mənada keçmiş zamandır. Dilçilik elmində mövcud olan zaman anlayışı, yəni qrammatik zaman “*bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir*”²³. Dilçilikdə zaman antroposentrik, subyektiv kateqoriya kimi qavranılır, yəni dil perseptual zamanla əməliyyat aparır, belə ki, insan həyatı xüsusi, subyektiv hissiyyat prizması vasitəsilə qavrayır. “*Hər birimiz üçün zaman vacibdir, onun fonunda bir hadisə digərini əvəz edir*”²⁴. Müxtəlif dil formaları, öz növbəsində, anlayışın məzmununa təsir edir. Burada zamanın müxtəlif cür qavranılması məsələsi, zamanın konseptuallaşmasının milli modellərinin spesifikliyi önə çəkilir. Dillərin müqayisəli-tipoloji təhlili göstərir ki, “*zamanın müxtəlif şəkildə adlanmasının sinonimik sırasının təşkilində buraya daxil olan*

²³ Axundov, A.A. Feilin zamanları / A.A.Axundov – Bakı. – 2012. – s.11.

²⁴ Крейдлин, Г.Е. Время сквозь призму временных предлогов / Логический анализ языка. Язык и время / Г.Е.Крейдлин. – Москва, – 1978. – с. 144.

elementlərin xarici oxşarlığına baxmayaraq, dillərdə zaman müxtəlif konsepsiyaları özündə əks etdirir”²⁵.

T.İ.Deşeriyeva zamanın linqvistik aspektini nəzərdən keçirərkən linqvistik zaman anlayışını irəli sürür. T.İ.Deşeriyevaya görə, “*lingvistik zaman zamanın fəlsəfi və fiziki aspektləri mahiyyətinin dildə leksik-grammatik ifadə vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülür*”²⁶. Temporallıq leksik, qrammatik (morfoloji və sintaktik) və kontekstual zamanı özündə əks etdirir. Z.Q.Naberejnova görə, linqvistik zaman diaxron və sinxron aspektlərə malikdir. T.İ.Deşeriyevadan sonra M.M.Makovski linqvistik zaman haqqında məqalə yazmış və bu məqaləsində linqvistik temporallığın iki aspektini fərqləndirməyi təklif etmişdir: “*1) dilçilikdə zaman və 2) dil zamanı, yəni zaman məzmununun dil vasitələri ilə ötürülməsi üsullarının müəyyən edilməsi ilə dil təkamülünün öyrənilməsi*”²⁷. Belə yanaşmalar V.K.Juravlyov tərəfindən tənqid edilir. O göstərir ki, bu yanaşmalarda müəlliflər zamanı dilə münasibətdə xarici amil kimi nəzərdən keçirmişlər. Linqvistik zamanın mahiyyətini aşkarlamaq üçün zamanı dilə münasibətdə daxili amil kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. A.V.Bondarko bu məsələni həll etməyə çalışmışdır, o, bunun üçün aspektualığı hərəkətin “*daxili zaman*”ı kimi müəyyənləşdirmiş, temporallığı isə deytik səciyyəli “*xarici zaman*” kimi göstərmişdir. Linqvistik zamanın kompleks təhlili temporallığı mürəkkəb zaman kateqoriyası kimi qavramağa gətirib çıxarmışdır, yəni “*danışanın nitq anına münasibətdə zaman insan tərəfindən qavranılır və mənimsənilir*”²⁸.

IV bölmədə ümumi dilçilikdə qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqi məsələləri araşdırılır. Qrammatik zaman

²⁵ Яковлева, Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира: модели пространства, времени и восприятия / Е.С.Яковлева. – Москва: Гнозис, – 1994. – с.195.

²⁶ Дешериева, Т.И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // Вопросы языкознания, – 1975. № 2. – с. 112.

²⁷ Маковский, М.М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе, – 1976. № 6. – с. 4.

²⁸ Бондарко, А.В. Темпоральность / Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А.В.Бондарко.– Ленинград: Наука, – 1990. – с.15

bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunmasıdır. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o, yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir. Feilin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışıq vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışıq məqamına münasibətini bildirir. Dilçiliyin tədqiqat obyektı olan qrammatik zamanın müxtəlif dillərdə fərqli təsnifatları və bu məsələyə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Obyektiv zaman haqqında danışırkən insanın özü maddi aləmin başqa əşya və cisimləri kimi bir obyekt olaraq götürülür. Obyektiv zaman üçün taxta, daş, ev, dağ, ağac və s. əşya və maddələr nə deməkdirsə, insan da o anlama gəlir. Başqa obyektlər zaman daxilində meydana gəldiyi, mövcud olduğu və yox olduğu kimi, insan da onlar kimi doğulur, yaşayır və yox olur. Həmin obyektlər kimi insan da hərəkətdə olur və inkişaf edir. İ.Tahirov qeyd edir ki, *“obyektiv zamanı səciyyələndirən ilk və ən sadə xüsusiyyət onun nizamlayıcı funksiyasıdır, zamansız dünya xaos halında olardı, burada nəyin “əvvəl”, nəyin “sonra” olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmazdı”*²⁹. Müəllif bu barədə düzgün fikirdədir, belə ki, gerçəklikdəki hadisələrin hamısı “əvvəl” və ya “sonra” olmaqla bir-biri ilə bağlıdır.

Qrammatikada bütün zamanlar üçün meyar danışıq vaxtı, yəni indiki zaman götürülür, yəni zaman anının daxil olduğu zaman kəsiyi indiki zamandır. Bu zaman kəsiyi müxtəlif ölçüyə malikdir, bu, dəqiqələrlə ölçülməkdən sonsuz zamana qədər olan zamanı da əhatə edə bilər. Keçmiş nitq anına daxil olmayan və indiki zamandan əvvəl mövcud olan zaman kəsiyidir; gələcək isə indiki zamandan sonra baş verən və nitq anına daxil olmayan zaman kəsiyidir. Keçmiş və gələcək qətiyyən bir-biri ilə kəsişmir, onları indiki zaman ayırır.

Zamanın öyrənilməsində qrammatik aspekt bu kateqoriyanın hərtərəfli öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Zaman hərəkət, hadisələrin dəyişməsi ilə bağlıdır ki, bu da öz əksini feildə tapır.

²⁹ Tahirov, İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası / İ.Tahirov. Bakı: Nurlan, – 2007. – s.19.

Hərəkətin zamanda axını, eləcə də zaman səciyyəli digər xüsusiyyətlər feildə həm leksik, həm də qrammatik ifadə olunur. Bəsit dillərdə zamanın qrammatik kateqoriyası daha zəif ifadə olunur, daha inkişaf etmiş dillərdə o, əhəmiyyətli rola malikdir və zaman münasibətlərinin ifadə formasının şəklini dəyişdirir. Maraqlıdır ki, qədim yəhudi dilində feilin zaman sistemi mövcud deyildi, indoneziya dilində zamanın qrammatik kateqoriyası ümumilikdə yoxdur, zaman aspekti isə leksik və ya nitq situasiyası ilə reallaşır.

Qrammatik zamanda feillər zamanla bağlı münasibətləri ifadə etmək üçün dəyişir. Məsələn: *run / ran*. Obyektiv zaman və qrammatik zaman arasında münasibətlər üst-üstə düşür. İndiki zamanda hərəkət, əsasən, keçmiş və ya gələcəyə keçid edir, məsələn: “*The train leaves in 5 minutes*” (Qatar 5 dəqiqədən sonra yola düşür), burada hərəkət gələcəyə keçid edir. Keçmiş zamanda hərəkət gələcəyə və ya keçmişə keçid edir, məsələn: “*Could I try it on?*” (Bunu geyinib baxa bilərəm?) Biz bunu kontesktədən kənarında indiki zamanda baş vermiş hərəkət kimi, cümləni isə keçmişə istinad kimi götürdükdə obyektiv və qrammatik zamanın fərqli olduğunu görə bilərik. Zaman feillərin dəyişmə üsulunu təsvir edir, ingilis dilində iki geniş zaman vardır: indiki və keçmiş.

Araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, qrammatik zamanın formalaşması koqnitiv proseslərlə bağlıdır, bunun əsasında insanın məkani təcrübəsi durur.

V bölmədə germaşünaslıqda zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixi nəzərdən keçirilir. German dillərində feilin zaman formaları uzun əsrlər boyu fərqli inkişaf mərhələlərindən keçməklə böyük bir təkamül prosesinə məruz qalıb. Bu təkamülün nəticəsində zaman kateqoriyası çox fərqli mənə çalarları və ifadə vasitələri qazanmışdır. German dillərində feilin zaman forması ilə bağlı araşdırmalar aparən mütəxəssislər sırasında Bullokar, B.Conson, Ç.Batler, C.Uollis və başqalarını qeyd etmək olar.

XVII-XVIII əsrin qrammatika nəzəriyyəsinin inkişafına stoik və Vilyam Lili qrammatikasında işlənmiş Dionisi Traksın sistemi və Petrus Ramusu ilhamlandıran Varro sistemi təsir göstərmişdir.

German dillərində qrammatik zaman digər dil qruplarında müşahidə edilən zamandan fərqli olaraq daha çox temporallıqla

əlaqələndirilir. Temporallıq mürəkkəb və kompleks bir anlayışdır. Belə ki, ingilis dilindəki “*temporality*” ismi və “*temporal*” sifəti Azərbaycan dilinə “müvəqqəti // zamanlı”, “müvəqqəti xarakter” kimi tərcümə edilir.

Zamanın formal-semantik analogi təyini konsepsiyası və beş zamanın genişlənmiş sisteminə Linakre, Lili, sonradan Bullokar və onun davamçılarının qrammatikalarında rast gəlirik. Varronun sistemi üç feil kateqoriyası olan tərz, zaman və zaman nisbiliyinin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır və uyğun olaraq iki: *infectedum* zamanları və *perfectum* zamanları qrupunda birləşmiş altı zamanı ayırır. Beləliklə, iki indiki zamanı (*praesens infectedum*, *praesens perfectum*), iki keçmiş (*praeteritum infectedum*, *praeteritum perfectum*) və iki gələcəyi (*futurum infectedum*, *futurum perfectum*) irəli sürür. Bu sistem Petrus Ramus, C.Qrinvud, M.Metter və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

U.Bullokarın 1586-cı ildə yazdığı “İngilis dilinin müxtəsər qrammatikasında” feilin zaman formaları haqqında bəsit bir izahat verilir. Lakin bu əsər germanşünaslıqda ilk addım olaraq xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Belə ki, qeyd edilən əsərdə ingilis dilindəki sözlər nitq hissələri üzrə təsnif edilir və qeyd edilən 4 nitq hissəsindən biri və ən geniş olanı feil kimi qeyd edilir³⁰. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəllif əsərində *future perfect* zamanı göstərmir.

A.Cil 1619-cu ildə “*Logonomia Anglica*” əsərini yazmışdır. İ.Poldaufun fikrincə, bu əsər “*sintaksis və prosodiyanı daxil edən ilk əsərdir*”³¹. Onun sistemi latın dilinin ənənəvi sistemindən fərqlənmir. A.Cilin fikrincə, “*feillər beş zamanda: indiki (praesens), gələcək (futurum), imperfekt (imperfectum), perfekt (perfectum) və indefinit (indefinitum) birləşir*”³². A.Cil sonuncu termini “*pluperfect*” terminin əvəzinə işlədir. Müəllif öz tərz-zaman formaları sisteminə *future perfekt*i daxil etmir. Bununla belə, onun ingilis qrammatik elminin inkişafına verdiyi töhvəni danmaq olmaz. O, latın dilinin

³⁰ <https://mybiblioteka.su/tom3/4-40253.html>

³¹ Poldauf I. On the history of some problems of English Grammar before 1800 / I.Poldauf. – Praha: Naki, – 1948. – p.32.

³² Gill, A. Alexander Gill’s *Logonomia Anglica* 1619 / A.Gill. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, –1972. – p.58.

mükəmməlliyyəninə inanır, bununla belə, onların arasında fərqi görərək ingilis dili qrammatikasını latın dili qrammatikasından ayırmağa çalışmışdır.

VI bölmədə rus germaşünaslığında qrammatik zamanın tədqiqinə nəzər salınır, göstərilir ki, rus dilçilərinin tədqiqatlarında zaman anlayışı ənənəvi olaraq feilin qrammatik kateqoriyası ilə uyğunlaşdırılır. Bu da hadisə, fakt, vəziyyət və s.-nin temporal lokallaşması üçün obyektiv zamanın dildə xüsusiləşmiş əksini özündə təəcəssüm etdirir. Bu, müəyyən mənada cümlədə nə deyildiyini əks etdirir.

Qrammatik nitq anının indiki, keçmiş və gələcək zaman fonunda hesablama, istinad və ya başlanğıc nöqtələrinin məcmusu olduğu qeyd edilir. Bu hesablama, istinad və ya başlanğıc nöqtələrinin hər biri müvafiq zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formalarının müəyyən olunma meyarıdır. Dildə mövcud olan qrammatik zaman formaları sistemi deyərəkən, hər üç istinad nöqtəsi əsasında yaranan zaman formalarının məcmusundan ibarət ümumi sistemi başa düşmək lazımdır.

Hadisələrin əvvəl və ya sonra baş verməsi danışanın konkret nitq anı üçün obyektiv zamanın verilən anı ilə reallaşır. Hərəkətin ardıcılığı həm nitq aktına münasibətdə, həm də bir-birinə münasibətdə mümkündür, belə ki, hərəkətlərdən biri hesablama nöqtəsi kimi götürülə bilər. Obyektiv zaman insan şüurundan asılı olmayaraq başlanğıcı və sonu olmayan bir ümmandır. İnsanın obyektiv zamanı dərk etmə cəhdi obyektiv zamanın indiki zaman, keçmiş zaman və gələcək zaman kimi dərk etməsi kimi dəyərləndirilir. Dərketmə prosesində obyektiv zamanı üç zamana bölməsi insanın şüurunda mövcud olan bir bölgüdür. Keçmişə nəzərə salsaq, bu, həmişə belə olmamışdır, belə ki, qrammatikanın özündən zaman yaratmağını demək olar. Hər üç zaman fonunda qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı kimi çıxış edən müqayisə, istinad və ya hesablama nöqtələrinin hər biri obyektiv zaman axınına yaxınlaşma nöqtəsi əsasında müəyyən olunur. Hansı zamana aid hadisə və nə vaxt danışılması yalnız qrammatik nitq vaxtına, yəni qrammatik zamanın müəyyən olunması üçün hesablama və ya başlanğıc nöqtəsi rolunu

oynayan meyarə təsir edir. Danışanın iradəsindən asılı olaraq bu meyar həmin nitqdə verilə də, verilməyə də bilər.

Biz də bu baxımdan A.R.Qilmutdinova, N.O.Samarkina və digər tədqiqatçıların “*zaman daha mürəkkəb bir ünsürdür*” fikrini qəbul edirik. Zaman anlayışı genişdir və müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilir. Linqvistik zaman zaman məzmununu dil vasitəsi ilə ötürülmə yollarını özündə əks etdirir. Linqvistik zaman mürəkkəb və çoxölçülüdür. Zaman bir sistem kimi qavranılır və bu, hərəkətin hesablama nöqtəsinə münasibətdə üç növündə: “öncə // əvvəl”, “eynizamanlılıq” və “sonra”da öz əksini tapır.

VII bölmədə Azərbaycan germaşünaslığında qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqi şərh edilir. Qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir. Obyektiv zaman öz-özlüyündə hissələrə bölünür. O, ardıcıl davam edir. Bununla belə, baş vermiş hərəkət obyektiv zamanın müəyyən bir anına aid olur. Qrammatik zaman şüurla, onun gerçəkliyi əks etdirmə dərəcəsi və inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Dünya xalqlarında ümumi olan obyektiv zaman xalqların dilində mədəniyyət, ictimai-siyasi və mədəni inkişafından asılı olaraq müxtəlif cür təzahür edir.

Zaman kateqoriyası Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. İngilis və alman dillərinin tədrisi ilə bağlı kitablarda qrammatik zaman kateqoriyası haqqında öləri olsa da fikirlərə rast gəlmək olar. İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə “İngilis dilinin praktik qrammatikası” adlı dərş vəsaitində ingilis dilində feilin zaman formalarını tədqiq etmişlər³³. B.Cəfərova “İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi” adlı əsərində qrammatik zamanın müxtəlif qəlib-formalardan ibarət olduğunu qeyd edir, məhz bu qəlib-formaların mövzusunun qrammatik zamanın mahiyyətini açmağa xidmət etdiyini göstərir³⁴.

Zaman kateqoriyası ilə bağlı müfəssəl tədqiqatı A.Axundov aparmışdır. Fikrimizcə, onu da Azərbaycan germaşünaslarına daxil etmək lazımdır. O, Azərbaycan dilində feilin zamanlarını tədqiq etsə

³³ Rəhimov, İ. İngilis dilinin praktik qrammatikası / İ.Rəhimov, T.Hidayətzadə. – Bakı, – 1966. – s. 93.

³⁴ Cəfərova, B.C. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi / B.C.Cəfərova. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s.11.

də onu ingilis dili ilə müqayisə etmişdir. Alim ingilis dilində qrammatik zaman kateqoriyasının Azərbaycan dilində nisbətən daha çox zamanı əhatə etdiyini göstərmiş və həmin dilin qrammatik kateqoriyasını belə bir düsturla vermişdir: “ $Zqr = Pi + Pc + Pp + Ppc + Pri + Pl$ ”³⁵. F.Cahangirov zaman kateqoriyasının vacib kateqoriya olmasını qeyd edərək göstərir ki, “*o, mühüm qrammatik yarusu təşkil edir, məhz buna görə bir sıra dillərdə feil zaman sözü ilə əlaqəli işlənir*”³⁶. F.Cahangirov ingilis dilinin zaman formalarını belə bir düsturla göstərir: “ $Tg = I [Pi + Pri + Fi + Fip] + C [Pc + Prc + Fc + Fcp] + Pe [Ppe + Prpe + Fpep] + PeC [Ppec + Prpec + Fpec + Fpecp]$ ”.

İ.Tahirov “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” adlı monoqrafiyasında zaman kateqoriyasını dərinlən tədqiq etmişdir. İ.Tahirov zamanın dinamik əlamətin daşıyıcısı olan nitq hissəsi ilə – feillə tam və hərtəfəli olaraq dünyanın əksər dillərində ifadə olunduğunu qeyd edir. “*İngilis dilində feilin zamanları hərəkətin nitq momentinə münasibətinə görə müəyyən edilir, lakin nitq momentinə əsasən müəyyən edilmiş keçmiş, indiki və gələcək zamanlar xüsusi qrammatik qruplar əmələ gətirir. İngilis dilində temporallıq sahəsinin nüvəsini təşkil edən feilin zamanları dörd qrup əmələ gətirir. Həmin qruplar ayrı-ayrılıqda istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən vahid bütövlər təşkil edir*”³⁷.

II fəsil “**German dillərində feilin indiki zaman formalarının diaxroniyası**” adlanır və 3 bölmədən ibarətdir.

I bölmədə germaşünaslıqda indiki zamanın araşdırılması və mövqeyi məsələlərinə aydınlıq gətirilir. İndiki zamanın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi onun vahid tərifinin verilməsi istiqamətində dünya dilçiliyində bir sıra dilçilərin əsərlərinə təsadüf edilir (A.Makvardt, G.Vent, O.Yespersen və b.)

Zaman müstəvisində müxtəlif hadisələrin lokallaşmasında zamanın məntiqi-qrammatik meydanagəlmə, onun inkişafı və

³⁵ Axundov, A.A. Seçilmiş əsərləri / A.A Axundov. – Bakı: Elm və təhsil, – I cild. – 2012. – s.9.

³⁶ Cahangirov, F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi / F. Cahangirov. – Bakı: Elm, – 2007. – s.8.

³⁷ Tahirov, İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası / İ.Tahirov. Bakı: Nurlan, – 2007. – s.71.

formalaşması əsasında insanın koqnitiv fəaliyyəti durur. Tədqiqat zamanı bu nəticəyə gəldik ki, zaman kateqoriyasının vacibliyi elə bir faktı təsdiqləyir ki, zaman diaxron olaraq müxtəlif dil ailələri və qruplarında eyni olmayan struktur-tipoloji xüsusiyyətlərdə inkişaf etmişdir. Tədqiqatçılar dillərin tarixindən bir faktı önə çəkir: bir çox dillərdə zaman və növ sıx əlaqəli olsa da, zaman kateqoriyası diaxron müqayisədə özünü daha gec bürüzə verir. Bir sıra hind-Avropa dillərinin zaman sistemini araşdırmış dilçilər (H.Poutsma, V.V.Vinoqradov, H.Paul, G.Veber,) belə bir qənaətdədirlər ki, indiki zaman üçün ən səciyyəvi olan „ümumizamanlıq“ anlayışdır. Məsələn, Poutsma bu mənada “neytral” indiki zaman formasını fərqləndirərək qeyd edir ki, *“bu zaman forması digər zaman formaları, eləcə də, əsas indiki zaman forması ilə eyni sırada yer alaraq xüsusi zamanı ifadə edir”*³⁸. H.Svit bir çox digər tədqiqatçılar kimi belə hesab edir ki, indiki zaman özündə keçmiş və gələcəyin bir parçasını ehtiva edir və fikrini bu şəkildə əsaslandırır: bu tip cümlələrdə feillər hər hansı bir zaman fərqi nümayiş etdirmir və biz sadəcə feillərlə ifadə oluna bilən predikativliyi təmin etmək üçün uyğun gələn zaman formasından istifadə etməyə məcburuq. Bu cür ifadə və cümlələrdə digər zaman formaları ilə müqayisədə daha çox qeyri-müəyyənliyə sahib olan indiki zaman formasının istifadə edilməsi daha münasibdir.

Keçmiş və gələcək zaman arasındakı orta mövqedə bərqərar olan indiki zaman bu zamanlar arasındakı fərqlənmə nöqtəsi kimi çıxış edir. O, nitq anının mərkəzinə çevrilir və digər zamanlar onun əhatəsində, ona nəzərən formalaşır.

Hər iki zaman formasının tam mərkəzində yerləşən və fərqləndirmə səddi kimi çıxış edən indiki zaman “formasında nitq anının fərqləndiricilik funksiyasının aradan qalxması zaman müddətinin ən müxtəlif istiqamət və hədlərə qədər genişləndirilməsi üçün geniş fürsət yaradır. İndiki zamanın keçmiş və gələcəklə məhdudlaşdığı düşünülüyü hallarda da onun digər zaman formaları ilə fərqli əlamətləri özünü bürüzə verir. Bu, əsasən, feillərin zaman formasına aid əlamətlərdir. İndiki zamanın bu mərkəzi mövqeyi və

³⁸ Poutsma, H. A Grammar of late Modern English / H. Poutsma. – Groningen: Noordhoff, – 1988. – p.122.

nitq anının fərqləndiricilik funksiyasının olmaması, indiki zamana digər iki zaman formasını sıxışdırmaqla düşünülən zamanın indiki zaman formasında ifadə edilməsinə imkan yaradır. Bu nitq anı, məqamı “qeyri-zaman” anlayışının izahı kimi də qəbul edilə bilər. Çünki məhz bu məqamda baş verən proseslər dəqiq olaraq heç bir zamana aid edilə bilmir.

Nitq anı indiki zamandan fərqli olaraq keçmiş və gələcək zaman arasındakı markalanma nöqtəsi kimi çıxış edir, yəni bu iki zaman formasının bir-birindən fərqləndirilməsinin əsas istinad nöqtəsi kimi tanınır. Lakin bir məqam da qeyd edilməlidir ki, nitq anı uzun və ya qısa bir zaman müddətinin mərkəzi kimi (indiki zaman formasında) çıxış etdikdə, onun qeyd edilən fərqləndiricilik funksiyası sıfıra enmiş olur. İndiki zamanın da əsas özəlliyi elə bundan ibarətdir, yəni indiki zaman nitq anına nəzərən müəyyən edilən keçmiş və gələcək zamandan fərqli olaraq nitq anına daxil olması ilə fərqlənir. Fikrimizcə, indiki zaman keçmiş və gələcək zamana aid olan parçaları özündə ehtiva edir dedikdə, əslində o, nəzərdə tutulmalıdır ki, indiki zaman nitq anı ilə müqayisədə daha geniş zaman kəsiyini əhatə edir. Belə ki, nitqdən əvvəl başlanmış və nitqin bitməsindən sonra da davam etməkdə olan bir hadisə və ya hərəkəti ifadə etmiş olur. Belə olduğu anda nitq anının hüdudlarından kənar qalan zaman müddəti keçmiş və gələcək kimi səciyyələndirilə bilməz. Diametrik olaraq əks qütblərə mənsub olan keçmiş və gələcək zaman bir araya gələ bilməz (nitq anından əvvəl və sonra bir vahid kimi işlənə bilməz). Bu zaman formaları yalnız konkret nitq anına nisbətə fərqləndirilir. Bu cür fərqləndirilmə olmadıqda indiki zaman formasında işlənən feilin semantikasında keçmiş və gələcək zamanın ifadə edilməsinə heç bir lüzum qalmır. Nitq anının fərqləndiricilik funksiyası aradan qaldırıldığı zaman bu funksiya bütöv bir nitq anı ilə ifadə edilən indiki zamanın öhdəsinə düşür. Yəni keçmiş və gələcək zaman arasında yer alan indiki zaman fərqləndirmə zonasına çevrilir. Beləliklə, indiki zaman qəti şəkildə keçmiş və gələcək zamandan fərqlənir. Belə ki, nitq anını özünə mərkəz seçərək onun əhatəsində formalaşır. Keçmiş və gələcək zaman isə müəyyən bir zaman kəsiyi kimi indiki zamana nisbətə müəyyən edilir.

II bölmədə qədim və orta dövr german dillərində feilin indiki zamanı araşdırılır. Dildə tarixi faktların təhlili göstərir ki, qədim dövrdə zaman kateqoriyası iki formanı indiki və keçmiş zamanı özündə əks etdirir. Verilən kateqoriyalar sintetik formaların köməyi ilə yaranır. Digər zamanlar ya məndə ehtimal edilirdi, ya da zərflərin köməyi ilə ifadə olunurdu. İndiki zamanın ifadə forması daxili fleksiya hesabına əmələ gəlirdi, o, indiki zamanın əsasına birləşdirilirdi.

Artıq qədim ingilis dilinin feilləri iki növə ayrılırdı: zəif və güclü feillər. Bu böyük morfoloji qrupa kiçik bir qrup da əlavə edilir ki, bu da 11 preterit-prezent feildən ibarətdir. Əsasən, indiki zamana aid hal və vəziyyəti ifadə edən bu feillərin inkişaf tarixinə nəzər salmaq maraqlı olardı.

Qədim ingilis dilində bu feillər digərlərindən fərqli olaraq, dinamik hərəkəti deyil, statik vəziyyəti ifadə edirdi. Bu feillərin preterit-prezent feil kimi səciyyələndirilməsi onların paradigmatik quruluşunun özəlliyindən irəli gəlir. Dilçilikdə belə bir mülahizə mövcuddur ki, *“bu feillər ən qədim german dillərində güclü feillər olmuş, lakin dilin inkişaf dönəmlərində prezens formasını itirərək preterit əsasından törəmişlər. Bununla yanaşı, ablaut görə səs tərkibini qoruyub saxlamışlar”*³⁹. Bu feillərdə preteritin yeni formaları zəif feillərdə olduğu kimi qurulurdu. Ənənəvi olaraq, preterit-prezent feillər uyğun ablaut sıraya görə indiki zaman əsasında təsnif edilir. Onların ən bariz nümunələri isə qot dilində qorunub saxlanılıb.

Məlumdur ki, qədim dövr alman dilində iki zaman forması mövcud olub: Präsens zaman forması və Präteritum. Präsens zaman forması qədim alman dili dövründə, eləcə də müasir alman dilində bilavasitə indiki zamanı, həm də daim baş verən, təkrarlanan hərəkət və hadisələri ifadə edir. Alman dili digər german dilləri kimi güclü şəkildə latın dilinin təsirinə məruz qalıb. Belə ki, latın dilinin təsiri ilə XV əsrdən başlayaraq Cənubi və Mərkəzi Almaniyada preteritin qədim forması, demək olar ki, artıq istifadə edilmirdi. Bu forma *ich aß – ich habe gegessen* təsviri forması ilə əvəzlənmişdir. Preteritin özü qalsa belə, ablaut hesabına tək və cəm kəmiyyətindəki fərq

³⁹ Жердеева, М.О. Эволюция preterito-презентных глаголов в английском языке // Лесной вестник, –2001. № 3, – с. 92.

aradan qalxmışdı. *vant – vunden zoch – zugen greif – griffen warf – wurfen nhd. fand – fanden zog – zogen griff – griffen warf – warfen.*

Qədim island dilində prezens vəziyyətin dəyişməsi ilə yeni situasiyanın başlanmasına da işarə edir: *Komu ioar ap myti ioeim menn af ioeim rnhkjum og sugpu ap jarlar voru ioapan skammt h braut meþ her mikinn. IOþ snær Sigurpur jarl ioangap herinum og heitir ioar Dungalsgnþpa er fundurinn var fyrir ofan* (Brennu-Njól's saga) – O yerlərdən onların yanına adamlar gəlirlər və deyirlər ki, əsgərlər böyük ordu şəklində yaxınlıqdadırlar. O zaman Sigurd yarlı öz ordusunu geri çevirir və onların görüşdüyü yer indi Dungalsgnþpa adlanır.

Qədim island və eləcə də qədim norveç dillərində feillərdə baş verən güclü fonetik dəyişmələr zaman formalarının daha çox leksik səviyyədə ifadə ilə xarakterizə olunur desək yanlışdır. Hazırda həm norveç, həm də island dilində mövcud olan feil zaman formalarının hamısı onların qədim formalarında mövcud olmuşdur.

Qədim dillərdə tarixi indikin geniş istifadə edilməsi ilk növbədə günümüzdə qədər gəlib çatan tarixi yazılı abidələrin janrı özəllikləri ilə bağlı olub. Yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi qədim dillərdə tarixi indikin ifadə imkanları indiki ilə müqayisədə daha geniş olub.

III bölmədə müasir dövr german dillərində feilin indiki zamanı tədqiq edilir. III bölmə 5 yarımbölməyə bölünür: Present Indefinite zaman forması, Present Continuous zaman forması, Present Perfect zaman forması, Prezents zaman forması haqqında danışılır, Present Indefinite və Prezents zaman formalarının ortaq və fərqli cəhətləri aşkar edilir.

İndiki qeyri-müəyyən zamanın mühüm xüsusiyyəti onun zamansız olmasıdır. Hədəf hissəsinin vaxt koordinatından azad olunması icra vaxtı deyil, nəticə vacib olduqda indiki bitmişdə baş verir. Zamanla sərt şəkildə sabitlənmiş koordinatdan azad edilmiş nəticə vasitəsilə həm də “çıxarma”, “ideallaşdırılmış” səbəbin təsdiqi olur. İndiki qeyri-müəyyən zamanda nəticəni müəyyən edən hərəkət xüsusi zaman koordinatlarından tamamilə “aradan çıxarılır”. Beləliklə, indiki qeyri-müəyyən vaxtının mücərrəd vaxtı ehtimalda “aradan çıxarılmış” səbəblə müəyyən edilir. Həqiqi mövcudluq mümkün olan mövcudluğa çevrilir. Buradakı “aradan çıxarılmış”

səbəb obyektin tərəfinə keçir, bunun sayəsində xassələr sabit vəziyyət alır. Bu zaman fel təsadüfi, zahiri xassələri deyil, subyektin daxili, nizamlı xüsusiyyətlərini bildirir.

Bir çox tədqiqatçılar nitq anını zaman sisteminin mərkəzi hesab edirlər və zamanın ümumilikdə nitqin təşkilində əsas prinsip olaraq görürlər. Nəql formasında hər bir feil nitq anına (eləcə də qrammatik hesablama nöqtəsi) daxil edilməsi ilə səciyyələnir. Nitq anının dilxarici və dil anlarını fərqləndirirlər. İkinci birincinin davamıdır, dilxarici nitq anı obyektiv zamanın ünsürüdür, qrammatik nitq anı isə dil sisteminin ünsürüdür.

Present Indefinite formasında olan feil eynicinsli, təkrarlanan və davamlı olan, eyni zamanda da feillərin mənasından və konkret kontekstdən asılı olaraq fərqli davamlılıq müddəti olan hal və hərəkətin ifadə edilməsi zamanı istifadə edilir. Present Indefinite formasında olan feilləri birbaşa bu formanın ifadə etdiyi mənada işləmə bildiyi kimi, digər semantik çalarlar da ifadə edə bilir (nitq anına qədər artıq baş verib bitmiş hərəkəti və ya gələcəkdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan hərəkəti) və ya da gizli modallıq ifadə edir.

Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, indiki, keçmiş və gələcək terminləri Present Indefinite formasının qrammatik semantikasına aid edilməklə, real zamanı, yəni fiziki zamanı deyil, danışanın nöqtəyi-nəzərindən ifadə edilən zamanı, yəni danışanın keçmiş, indiki və gələcək hesab etdiyi zaman kəsiyini ifadə edir. Başqa sözlərlə ifadə etsək, indiki elə bir davamlı zaman kəsiyidir ki, bütöv bir yüzilliyi əhatə edə və eyni zamanda nitq anına daxil edilə bilər.

Dövri hərəkətlər və ya hadisələr bəzən predmetin əlamətini ifadə edir və eləcə də bu məqamda işlənən feillər də eyni funksiyanı yerinə yetirərək əlamət bildirməyə xidmət edir. Məsələn, *People's abilities differ, but their rights and opportunities should be the same.* Burada *differ* feili heç bir hərəkət ifadə etmir, o, sadəcə, fərqli fikirlər arasındakı münasibətləri bildirir.

Beləliklə, belə bir mənzərə ortaya çıxır ki, Present Indefinite forması ilə ifadə edilən feilləri iki hissəyə ayırmaq olar: 1) münasibət bildirənlər; 2) hərəkət bildirənlər. Bununla belə, ingilis dilindəki feilləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ikinci qrupdan olan feillər

çoxluq təşkil edir. İnsan və ətraf aləm arasındakı münasibətləri ifadə edən feillərin qrammatik mənası, əsasən, semantik situasiyanın təsvir edilməsinə xidmət edir. Bu zaman dinamik deyil, statik, sabit əlamətlərdən söhbət gedir. Məsələn, *Quantum technology flatly contradicts our common sense ideas of how the world works. But since Einstein, we know that light consists of particles called photons*⁴⁰ – Kvant texnologiyası dünyanın necə işlədiyinə dair ümumi düşüncə ilə tamamilə ziddir. Amma Eynşteyndən bəri, işığın foton adlanan hissəciklərdən ibarət olduğunu bilirik.

İndiki zaman sferinə daxil edilən hərəkətin davamlılıq müddəti nitq anı ilə məhdudlaşdırıla bilməz, yəni hərəkətin nitq anından əvvəl və sonra, eləcə də nitq anının özündə baş verən davamlılıq müddəti indiki zaman planına daxil edilir. Belə ki, indiki zaman anı ilə hərəkətin davamlılıq müddəti arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Prezensin praktiki olaraq əhatə dairəsinin genişliyi də bununla izah edilir. Məsələn, elmi üsluba aid olan bu cümləyə nəzər yetirək: *Die Erde dreht sich um die Sonne* – Yer günəşin ətrafında fırlanır; *Das Wasser kocht bei 100 °C* – Su 100 °C-də qaynayır.

Alman dilində prezens nitq situasiyasından asılı olaraq polifunksional qrammatik zaman formasıdır. Bu bir çox hallarda onunla izah edilir ki, german dillərində prezens çox dərin tarixi köklərə malikdir və onun funksional imkanları keçdiyi xronoloji inkişaf pillələrinin hər birində qazandığı yeni funksional xüsusiyyətləri bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlamışdır.

Alman dilində prezensin kombinə edilmiş formaları da xüsusi maraq doğurur, belə ki, semantik səviyyədə bu cür kombinasiyalar ən incə zaman diferensiasiyasını ifadə etməyə imkan yaradır. Nitq zamanı fərqli zaman hüdudları sərgiləyən prezens bu amillərlə sıx əlaqədə olur ki, buraya da hadisələrin xronoloji ardıcılıq, konkret olaraq nitq anı, nitqin subyektinin baş verən hadisələrdə mövqeyi və s. prezensin ən fərqli funksiyalarının ortaya çıxmasına, formalaşmasına səbəb olur.

İndiki zaman sferinə daxil edilən hərəkətin davamlılıq müddəti nitq anı ilə məhdudlaşdırıla bilməz, yəni hərəkətin nitq anından əvvəl və sonra, eləcə də nitq anının özündə baş verən davamlılıq müddəti

⁴⁰ Crichton M. Jurassic Park / M.Crichton. – London: Arrow Boors, – 1991. – p.128.

indiki zaman planına daxil edilir. Belə ki, indiki zaman anı ilə hərəkətin davamlılıq müddəti arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Prezensin praktiki olaraq əhatə dairəsinin genişliyi də bununla izah edilir. Məsələn, elmi üsluba aid olan bu cümləyə nəzər yetirək: *Die Erde dreht sich um die Sonne* – Yer günəşin ətrafında fırlanır; *Das Wasser kocht bei 100 °C* – Su 100 ° C-də qaynayır.

Präsens zaman formasını mətn daxilində vasitəli nitq tərkibində nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ilk baxışda indiki zaman anlayışı (nitq anı ilə eynizamanlılıq) əslində, daha mürəkkəb və qrammatik semantikasına görə daha polisemantikdir.

O.İ.Moskalskaya qeyd edir ki, “*faktiki hərəkət çox nadir hallarda nitq anı ilə toqquşur*”⁴¹, məsələn, *Es donnert; Der Zug fährt gerade ein* cümlələrində olduğu kimi. “*İkincisi, hərəkət əksər hallarda nitq anının da daxil olduğu daha böyük zaman intervalında baş verir*”⁴², deməli, faktiki olaraq hərəkət nitq anından əvvəl başlayır və ondan sonra da davam edə bilir (gələcək zamanda). Məsələn, *Vater schläft*. Alman dilində Präsens zaman forması bəzən ancaq keçmiş və indiki zamana aid olur, məsələn: *Wie lange wartest du schon?* ya da yaxın keçmişdə baş verən hərəkəti və ya hadisəni ifadə edir, məsələn: *Ich höre, du willst verreisen*. Üçüncüsü, Präsens zaman forması çox vaxt *Sie kommt immer um diese Zeit*. *Im Sommer fahren wir oft ins Grüne* cümləsində olduğu kimi periodik təkrarlanan hərəkəti və ya potensial imkanı ifadə edir, məsələn: *Solche Wunden heilen sehr schnell*.

Beləliklə, Präsens zaman formasının əsas semantik özəlliyi kimi „nitq anına aidlik“ semi çıxış edir. Məhz bu seminin mövcudluğu aşağıdakı tələblərə cavab verir: 1) Präsens zaman formasının işləndiyi bütün məqamlarda bu seminin mövcudluğu müşahidə edilir; 2) bu sem digər heç bir zaman forması üçün səciyyəvi deyil. Qeyd edilməlidir ki, Präsens zaman formasında bu sem hər bir konkret

⁴¹ Москальская, О.И. Теоретическая грамматика немецкого языка для институтов и факультетов иностранных языков. / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1983. – с.223.

⁴² Москальская, О.И. Теоретическая грамматика немецкого языка для институтов и факультетов иностранных языков. / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1983. – с.223.

situasiyada digər semlərlə müşayiət edildikdə feillik leksik mənasından asılı olaraq yeni məna çalarları kəsb edir.

Araşdırılan materiallardan belə bir qənaətə gəlinir ki, german dillərində keçmiş zamanla müqayisədə indiki zaman daha qədim yaranma tarixinə malikdir, yəni ilkin qrammatik zaman formasıdır. Bu onunla sübuta yetirilir ki, indiki zaman digər zaman formaları ilə müqayisədə bütün zamanları ifadə etmək imkanına malikdir. İndiki zaman vahid zaman trayektoriyasında mərkəzi yer tutur. İndiki zaman konseptinin nüvəsini isə nitq anı təşkil edir. İndiki zamanın ingilis dilində qrammatik formalarını nəzərdən keçirdikdə belə bir təəssürat yaranır ki, ingilis feilinin işarələr sisteminin formalaşmasında zaman münasibətlərinin “inkişaf tarixi” öz əksini tapır. Beləliklə, ingilis dilində feillərin indiki zaman formalarında işarələr sisteminin ontoloji əsaslarının dəyişikliyi, eləcə də zaman formalarının inkışaf xəttini izləmək mümkündür.

Nəzərdən keçirilən materiallardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, alman dilində prezens nitq situasiyasından asılı olaraq polifunksional qrammatik zaman formasıdır. Bu bir çox hallarda onunla izah edilir ki, german dillərində prezens çox dərin tarixi köklərə malikdir və onun funksional imkanları keçdiyi xronoloji inkışaf pillələrinin hər birində qazandığı yeni funksional xüsusiyyətləri bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlamışdır.

Prezensin geniş praqmatik potensialı onun dildə yüksək işləyini şərtləndirir və nitq zamanı ən çox istifadə edilən zaman formalarından birinə çevirir.

Alman dilində prezensin kombinə edilmiş formaları da xüsusi maraq doğurur, belə ki, semantik səviyyədə bu cür kombinasiyalar ən incə zaman diferensiasiyasını ifadə etməyə imkan yaradır.

Nitq zamanı fərqli zaman həddləri sərgiləyən prezens bu amillərlə sıx əlaqədə olur ki, buraya da hadisələrin xronoloji ardıcılıq, konkret olaraq nitq anı, nitqin subyektinin baş verən hadisələrdə mövqeyi və s. prezensin ən fərqli funksiyalarının ortaya çıxmasına, formalaşmasına səbəb olur.

“German dillərində feilin keçmiş zaman diaxroniyası adlanan” III fəsil 3 bölmədən ibarətdir.

I bölmədə qədim dövr german dillərində feilin keçmiş zaman formaları nəzərdən keçirilir. Keçmiş zaman hərəkətin xəbər verildiyi vaxtdan əvvəl baş verdiyini göstərir. Danışan özünü şahid olduğu, gözləri ilə gördüyü keçmişdə baş verdiyi hərəkəti xəbər verməyə də bilər və o, bu zaman keçmiş zamanın ifadə şəkillərindən birindən istifadə edir. Bununla belə, deyə bilərik ki, danışan keçmişdə baş verən hərəkətin şahidi olmaya da bilər. Bu zaman o, keçmiş zaman formalarından istifadə edə bilməz. Danışan özünü şahidi olmadığı, lakin başqasında eşitdiyi xəbəri üçüncü şəxsə deyə də bilər. Bu siyahını uzatmaq da olar. Lakin sonuncu məlumat verən bütün vəziyyətdə keçmişdə baş vermiş hərəkəti eyni üsulla xəbər verə bilməz, hər dəfə yeni üsuldən istifadə edə bilər. Ə.Rəcəbli göstərir ki, “*hadisəni xəbər vermə üsulu dəyişdikcə onun ifadəsinin qrammatik vasitələri də dəyişir, danışan keçmiş zamanın müxtəlif mənə çalarlıqlarından istifadə edir*”⁴³.

Hər hansı bir zaman aid edilən, keçmiş, uydurulan hadisə və situasiyaları göstərmək üçün nəqli keçmiş zamandan istifadə olunur. Nəqli keçmiş zaman aoristə və imperfektə bölünür. Aorist hadisəni zamanda irəliləyən nəqli ardıcıl zəncirdə göstərir. Imperfekt isə keçmişdə eyni zamanda baş verən hadisəni göstərmək üçün işlədilir. Onun xüsusi formaları kimi antepreterit və plyuskvamperfekt önə çəkilir. Alman, isveç və daç dillərində nəqli keçmiş zaman funksiyasında sadə preterit, qeyri-nəqli keçmiş zaman funksiyasında perfekt, uzaq keçmiş zaman funksiyasında plyuskamperfekt işlədilir. İngilis dilində isə imperfekt funksiyasında tərz-zaman forması Past Progressive-dən istifadə olunur və o, sadə preteritə qarşı qoyulur. Keçmişdə təcrid olunmuş faktların şərhində preterit və perfekt bir-birini əvəz edə bilər.

Müqayisəli dilçilik göstərir ki, hind-Avropa dillərində keçmiş zamanın yeganə əlaməti -è keçmiş zaman prefiksidir ki, feil formasının qarşısında qoyulur və hərəkətin keçmişdə baş verdiyinə işarə edir. Fərqli tərz mənalı feil əsaslarından əmələ gələn keçmiş zaman müxtəlif mənə çaları qazanır. “*Qədim german dillərində*

⁴³ Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Bakı Univ.Nəşr., – 2002. – s.344.

sonluqlarına görə fərqlənən iki zaman: indiki və keçmiş zaman mövcud olmuşdur”⁴⁴.

Qədim german dillərində feillərin iki: güclü və zəif təsriflənməsi fərqləndirilir. Lakin N.G.Rus feilin üç növünü fərqləndirir: zəif, güclü və qaydasız. Onun təsnifatına görə, “zəif kateqoriya əlavə üzvlərin genişlənmə bildiyi açıq sinifdir, məsələn: bir və iki qrupdan feilin əmələ gəlməsi. Güclü və qaydasız siniflər qapalı bir sistem təşkil etdiyindən yeni üzv qəbul etmir. Nəticə etibarilə, onlar daha çox təsbit olunmuş qrupa malikdir, onların üzvlüyü tarixən müəyyənlanmışdır”⁴⁵.

“Güclü” və “zəif” feillər terminləri alman filoloqu Y.Qrimm tərəfindən gətirilmişdir. Bu iki növün fərqləndirilməsi, əsasən, keçmiş zaman təsriflənməsinə aiddir, lakin onlara digər zamanlarda da rast gəlmək olar. Zəif feillər dental *-d* suffiksin köməyi ilə keçmiş zamanı formalaşdırır, bununla belə, müxtəlif german dillərində o, müxtəlif cür təzahür edir, məsələn, qot və island dillərində *-d*, ingilis dilində *-d*, alman dilində *-t*. Güclü feillərdə keçmiş zaman əsasda saitlərin xüsusi əvəzlənməsi ilə düzəlirdi, məsələn: qot dilində *niman* – *nam* (götürmək). Zəif feillərin II feili sifəti *-d* suffiksinin köməyi ilə düzəlirdi, güclü feillərdə isə *-n* suffiksinin köməyi ilə formalaşır. Güclü və zəif feillər keçmiş zamanın təkində şəxs sonluqları sistemi ilə fərqləndirilir. “*Dat dilində zəif feillərdə keçmiş zamanın feilin kökünə dental -a suffiksi əlavə olunur: leef “yaşayır” – leefde “yaşadı”. Ulu german dilində zəif köklər üç kök növünə malik olub: -i ilə bitən qısa köklər, -o ilə bitən uzun köklər, -e ilə bitən uzun köklər*”⁴⁶. Sonradan, dilin tarixi inkişafı nəticəsində qədim kök yeni köklə əvəz olunub. Sonuncu kök saitlər sinif markerləri sayılır və zəif feillərin üç kateqoriyasını əmələ gətirir: *-i* köklü sinif, *-o* köklü sinif, *-e* köklü sinif.

Qot dilində güclü feillər keçmiş zaman formaları və II feili sifəti saitin əvəzlənməsi ilə düzəldir. Kökdə saitin əvəzlənməsi ilə

⁴⁴ Бруннер, К. История английского языка / К.Бруннер. – Москва: Изд.Иностр.Лит. – т 2. – 1956. – с.165.

⁴⁵ Roos, N. The weak past tense in Dutch and Low German: / PhD diss. / – Publisher Ipskamp Drukkers, 2009. – p.17.

⁴⁶ Roos, N. The weak past tense in Dutch and Low German: / PhD diss. / – Publisher Ipskamp Drukkers, 2009. – p.17.

güclü feillərin yeddi sinfi fərqləndirilir. Zəif feillər təkdə *-da, -de* dental suffiksini, cəmdə *-ded* köməyi ilə düzəlir. Zəif feillərin hər bir sinfi xüsusi əsasyaradan suffikslə səciyyələnir, zəif feillərin dörd sinfi: I sinif *-i, -j*, II sinif *-ō*, III sinif *-ai, -a*, IV sinif *-n, -na* fərqləndirilir.

Prezent-preterit feilləri təsriflənmədə güclü və zəif feillərin bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, preterit formalar isə zəif növə uyğun düzəlir. Güclü və zəif feillər daha məhsuldar morfoloji növlərdir. Güclü, zəif və present-preterit feillərinin daxilində öz növbəsində yarım siniflər ayrılır. Present-preterit feilləri bildiyimiz kimi, indiki zamanın bəzi formalarının güclü feillərin keçmiş zamanı üzrə, yəni kök saitin əvəzlənməsi yolu ilə düzəlir; *witan* (bilmək) – *wait* (bilirəm, bilir) – *witum* (biz bilirik). Güclü feillərlə ümumi olan kökdən əlavə, şəxs sonluqları sistemidir. Keçmiş zaman formaları prezent-preterit feillərinin II feili sifəti zəif feillər tipinə uyğun düzəlir, yəni dental suffiksini köməyi ilə formalaşır⁴⁷.

Qot dilində güclü feillər qrupunda iki fərqləndirici qrup mövcuddur: 1) Ablaut köməyi ilə preterit forması düzələn feillər (ilk altı sinif); 2) Preterit forması ilkin hecanın reduplikasiyası vasitəsilə yaranan feillər.

Qədim german dilləri abidələrində güclü feillər “qapalı sinif” təşkil edirdi, yəni ablautun köməyi ilə formaların yaranması məhsuldar qrammatik vasitə deyildi. Lakin güclü feillər qalib gəldi, onlara afrikaansdan başqa, bütün canlı german dillərində rast gəlmək olar. Onların sayı yüzə çatmır, bir çox feil zəif feillərə keçmişdir, məsələn: alm.*lessen* “oxumaq” – *las* – *gelesen* (güclü feil) və norv. *lese* “oxumaq” – *leste* – *lest* (zəif feil). German dilləri arasında daha qədim köklərə malik olan island dilində onların sayı 300-dən çoxdur.

Güclü feillərdə əvəzlənmənin dörd növü önə çəkilir. Güclü feillərin I sinfi üçün ümumgerman $\backslash i - ai - i - i \backslash$ əvəzlənməsi səciyyəvidir. II növdən qərbi german dillərində keçmiş zaman əmr şəklinin 1-ci və 3-cü şəxsləri, qot və skandinav dillərində 2-ci şəxs, III növdən keçmiş zamanın əmr şəklinin bütün cəm formaları, qot və

⁴⁷ Дубинин, С.И. Готский язык / С.И.Дубинин, М.В.Бондаренко, А.Е.Тетеревёнков. – Самара: Изд-во «Самарский университет», – 2-е изд., доп. – 2006. – с.55.

skandinav dillərində şəxs və kəmiyyətdən asılı olmayaraq, keçmiş zamanın nəql şəkli, qərbi german dillərində 2-ci şəxsin təki əmələ gəlmişdir. Bu əvəzlənmə tarixi qədim hind-Avropa *e – o* əvəzlənməsini göstərir. Bəzi I sinif feillərdə Verner qanununun əksi olan sait əvəzlənməsini müşahidə etmək olar. Məsələn, qədim ingilis dilində *snian* (kəsmək) – *snaθ* – *snidon* – *sniden* feilində I və II formalar qədim kar [θ], III və IV formalarda qədim cingiltili səsi sonradan [d] səsinə çevrilmişdir. Qədim ingilis və island dillərində I sinif bəzi feillərdə h samitinin düşməsi saillərin darlaşması ilə müəyyən olunur, məsələn: qədim ing. dilində *teon* – *tah* – *tigon* – *tigen*, qədim island dilində *tia* zəif təsriflənməyə keçmişdir. III sinfin güclü feillərində ümumgerman $\backslash e / i - a - u - u \backslash$ əvəzlənməsi müşahidə etmək olar. Əvəzlənən sait həmişə hər hansı bir samitlə sonor samitin birləşməsi şəklində təzahür edir, belə ki, german dillərində sonor samitlər qonşu samitlərə güclü təsiretmə qüvvəsinə malik idilər. IV sinfin bəzi feilləri aorist-prezens olur, məsələn, qədim skandinav, qədim ingilis dilində: *koma*, *cuman*; qədim yuxarı alman dilində: *quomon*, *kuman*; qədim skandinav dilində: *troda*.

Qədim german dillərində bəzi qaydasız feilləri nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, qot dilində “olmaq” mənalı *wisan* feili, q.i. *vera* (daha erkən forması *vesa*), q.ing. *wesan* suppletivdir, yəni onların müxtəlif formaları ayrı-ayrı köklərdən əmələ gəlmişdir. Bu köklərə bunlar aiddir: *es-*, *ues-*, *bhu-*. Bu kök elementlərin hamısı hind-Avropa dillərində də müşahidə olunur. Birinci forma *es-* indiki zaman formalarında geniş rast gəlinir. *Ues-* kökü german dillərində geniş işləkliyə malik olub. Məsələn: qot. *wisan*, q.is. *vera*, q.ing. *wesan*, daç. *vaere*, isv. *vara* və s. Bu kök preterit formalarında əsas təşkil edir, məsələn: norv., daç., isv., isl., far., alm. *war*, ing., nid. *was* və s.

II bölmədə orta dövr german dillərində feilin keçmiş zaman formaları araşdırılır.

Orta dövr dat və aşağı alman dillərində olduğu kimi, yuxarı alman dilində vurğusuz hecalarda qısalma müşahidə olunur. “*Bunun nəticəsi kimi semantik yüklü saillər mərkəzləşərək dental suffiksdən əvvəl söz kökə bitişmənin olub-olmaması bazasında yeni zəif feillər*

kateqoriyası meydana çıxır”⁴⁸. Bu feillər qədim yuxarı alman dilində sinif markerini itirmişdir, məsələn: I sinif mürəkkəb köklərdə, yəni polisillabik köklərdə *-te* sonluğu qəbul edilir, *horte* ((mən) eşitdim), *rechente* ((mən) nəzərdən keçirdim), lakin I sinifdən fərqli olaraq, II və III siniflərin bütün üzvlərindəki bəsit köklərdə *-ete* sonluğu qəbul edilir, məsələn: *nerete* ((mən) qorudum), *lebeta* ((mən) yaşadım). Lakin orta dövr yuxarı alman dilində bu dixotomiya ikinci kateqoriyadan birinci kateqoriyaya keçən feillərdə bir o qədər də vacib hesab edilmirdi. Orijinal atematik *preteritlər* yuxarı alman dilində qısalmış *-t* sonluğu qəbul edərək düzəlir, məsələn: *dachte* ((mən) fikirləşdim). Güclü təsriflənmə ilə bağlı ingilis dilində orta əsr feilində dəyişikliklər baş vermişdir. Bu hallanma dildə bir çox vacib feilləri daxil etsə də, zəif feillərlə müqayisədə güclü feillərdə bu hadisəyə az rast gəlinir.

“Orta dövr ingilis dilində üç zəif flektiv kateqoriya mövcud idi”⁴⁹. Birinci qrup qədim ingilis I sinfin yüngül kökləri və II sinif feillərinin birləşməsi olaraq, *preteriti* qısalmış *-ed[e]* sonluğu ilə düzəldirdi. İkinci qrup I sinif ağır köklərdən ibarətdir və saitlərdən sonra keçmiş zaman suffiksi *-de*, samitlərdən sonra *-te* sonluğu qəbul edir, məsələn: *demde* ((mən) nəzərdən keçirdim”), *grette* ((mən) salamladım). Üçüncü qrup isə qədim ingilis dilindəki III sinfin üzvlərini özündə əks etdirir, məsələn, *haven* (malik olmaq), *liven* (yaşamaq), *sei[e]n* (demək), dördüncü qrup: *hycgan* (fikirləşmək) bu günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Bu feillərlə keçmiş zamanı müxtəlif cür düzəlir, məsələn, *livede* ((mən) yaşadım) feili orta dövr zəif feillərin birinci sinfinə uyğun olaraq yeni formasını *lived[e]* formasını yaratmışdır. Orijinal atematik *preteritlər* qısaldılmış *-t* suffiksi ilə bitir: *oughte* ((mən) fikirləşdim).

“Proto-german dilində olduğu kimi, orta dövr yuxarı alman dilində zəif feillər *-i* (*-an*, *-en* və ya *-ien* *infinitiv* suffiksli) köklü I sinif, *-o* [*on*] köklü II sinif, *-e[en]* köklü III sinifə bölünür. Birinci kateqoriya *preteritdə* *keyfiyyətə* *semantik yüklü* *saitin pozulmasını*

⁴⁸ Paul, H. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. / H. Paul. – Tübingen, – 1989. – p.122

⁴⁹ Carroll, R. *Quantifying the evolutionary dynamics of German verbs* / R. Carroll, J. Svare, C. Salmons. // *Journal of Historical Linguistics*, – 2012. Vol. 2, Issue 2, – p. 155.

göstərir; yüngül köklərdən sonra -i qalır, məsələn, nerita – “(mən) qorudum”, güclü və polisillabik köklərdən sonra o itir, horta – “(mən) eşitdim”; -ll, -tt ilə bitən bəsit köklərlə bu pozulma vacibdir, zelle – “demək” həm zalta və zelita formasına, scutten – “silkeləmək” scutta, scutita formalarına malikdir. II və III kateqoriyadan olan zəif feillərdə keçmiş zamanda mövzu sait pozulmur, lebeta ((mən) yaşadım). Orijinal atematik preterit feilin son samitindən əvvəl -t suffiksinin əlavə edilməsi ilə formalaşır, məsələn, dahta ((mən) fikirləşdim)⁵⁰.

III bölmə müasir dövrdə german dillərində feilin keçmiş zaman formaları tədqiq edilir. Diaxronik tədqiqatlar göstərir ki, orta yuxarı alman mərhələsindən sonra güclü feillər sistemi ciddi dəyişiklərinə məruz qalmışdır, bu da artıq ənənəvi təsnifatı çətinləşdirir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti ənənəvi təsviri strukturdan imtina edir. Bununla belə, bu konseptual dəyişiklik sistemin inkişafını aşkarlayır. Alman dilinin erkən mərhələsində və müasir alman ədəbi dilində güclü feillər arasında hansı ciddi sistem dəyişikliklərinin, adekvat sinxron və diaxron təqdimatın necə olması indiyədək məlum deyildi. Diaxron inkişafa görə, müasir alman dilində güclü feillər aralıq mövqedədir.

Müasir standart alman dilində güclü feillər və zəif feillər arasında fərqli aşağıdakılardır:

1) güclü feillər preteriti kökdə saitlərin əvəzlənməsi ilə və suffiksiz düzəlik, zəif feillər isə kökdə sait əvəzlənməsinə malik deyil, -te suffiksinin birləşməsi ilə düzəlik;

2) güclü feillər preteritin sintetik lazım şəklini əmələ gətirir (bu əlamətlər bir çox tədqiqatlarda qeyd edilir)⁵¹, bu zaman xəbər formalı preteritdə feil əsasına -e suffiksi əlavə edilir, zəif feillərdə preteritin

⁵⁰ Braune, W. Gotische Grammatik / W.Braune. – Halle-Saale: Max Niemeyer Verlag, – 1952. – p.122; <https://epdf.tips/the-germanic-languages-routledge-language-family-series.html>; http://files.fernandamunoz.webnode.es/200000014-a009da081b/Text_English_as_a_Germanic_Language_in_History_of_the_English_Language.pdf.

⁵¹ Duden, V. Die Grammatik / V.Duden. — Mannheim – 2005. – 500 s; Eisenberg, P. Grundriss der deutschen Grammatik. Der Satz / P.Eisenberg. – Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, – 2006. – 564 S.; Engel, U. Deutsche Grammatik / U.Engel. – Heidelberg: Groos, – 1996. – 888 S.

lazım şəklinin sintetik forması preteritin xəbər forması ilə üst-üstə düşür. Lazım şəklinin saiti umlautla əvəzlənməyə görə preteritin xəbər şəklinin saiti ilə bağlıdır, lakin bu, həmişə baş vermir, məsələn: *er half – er hülfe*. Bu onunla əlaqəlidir ki, preteritin lazım şəkli keçmiş zamanın cəminə gedib çıxır, xəbər şəkli isə müxtəlif amillərdən asılı olaraq təkə də, cəmə də gedib çıxa bilər⁵². Lakin müasir dövrdə bu forma işlək deyil.

3) Güclü feillər keçmiş feili sifəti ge...en göstəricisinin köməyi ilə, zəif feillər ge...t göstəricisinin köməyi ilə düzəldir. Güclü feillərdə sait əvəzlənməsi baş verirsə, zəif feillərdə bu sait əvəzlənməsiz yerinə yetirilir.

4) Əmr formasının təkində bəzi güclü feillər məsdərlə müqayisədə kökdə saitin əvəzlənməsinə malikdir, məsələn: güclü feil *helfen* (kömək etmək) – *hilf* [[e] < [i] əvəzlənməsi], zəif feil *schenken* (hədiyyə vermək) – *schenk[e]* [əvəzlənmə mövcud deyil].

İndekslik nöqtəyi-nəzərindən güclü feillər yerini zəiflərə verir, belə ki, güclü feillərdə qrammatik mənə söz formanın müxtəlif hissələrində ifadə edilir. *Wir halfen* – bizə kömək edirdilər söz formasında zamanın qrammatik mənası [a] kökünün səslənməsi ilə, subyektin sayı və şəxsin qrammatik mənası sonluqla ifadə olunurdu. Zəif feillərə gəlincə, onlarda qrammatik mənə bir-biri ilə yanaşı ifadə olunur; *-te* göstəricisi zamanın mənasını göstərir, şəxskəmiyyət sonluqları bilavasitə ona birləşir. Morfotaktik şəffaflıq nöqtəyi-nəzərindən də alman dilində güclü feillər zəiflərə uduzur, belə ki, onların tərkibində partlayan morflar vardır; beləliklə, *wir halfen* söz formasında kök mənası [[h] [lf]] fonemləri ilə ifadə olunur. Güclü feillərin təkamül üstünlüyü iki parametmə: indeksallıq və morfotaktik şəffaflığa görə fərqləndiyini görə bilərik.

IV fəsil “**German dillərində gələcək zaman formalarının diaxroniyası**” adlanır, 4 bölmədən ibarətdir. I bölmədə gələcək zaman formalarının mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirilir.

German dillərinin təşəkkül tarixinə nəzər saldıqda qrammatik zaman kateqoriyasının bu dillərdə qeyri-bərabər inkişafının şahidi oluruq. Bu baxımdan qeyd edilməlidir ki, german dilləri qrupundan

⁵² Филичева, Н.И. История немецкого языка. / Н.И.Филичева. – Москва: Академия, – 2003. – 204 с.

island dilində gələcək zaman forması yoxdur. Digər dillərdə isə gələcək zaman formasının mövcud olub-olmaması ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlarla üz-üzə gəlirik. Yalnız ingilis dili zaman formalarının çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Eyni fikri alman dilinə də şamil etmək olar, amma bu məqamla bağlı mübahisəli məsələlər çoxdur.

İngilis dilində qrammatik zaman kateqoriyasından bəhs edərkən, ən mübahisəli məsələlərin məhz gələcək zamanla bağlı olması xüsusilə vurğulanmalıdır. Burada mübahisəli olan gələcək zamanın zaman kateqoriyasının morfoloji formalarının paradigminə daxil edilməsi zəminində yaranıb. İndiki və keçmiş zamanın təqdim edilən formaları ilə bağlı feilin qrammatik zamanın ikili təzadlı tərəfə malik olmasının çoxsaylı tərəfdarları arasında F.İ.Mauler bu konsepsiyanın əsas mahiyyətini bu şəkildə izah edir: *“Bu suala birmənalı cavab vermək mümkün deyil, çünki bu cavab həm sadələşdirilmiş, həm də yanlış olacaqdır. İngilis dilində gələcək zamanın ifadə edilməsi üçün bir çox vasitələr mövcuddur; onlardan biri və ən çox istifadə ediləni shall + infinitiv, will + infinitiv (bu infinitiv bir çox qarışıq kontekstlərdə sintaqmatik amillərlə bərabər çıxış edir) birləşməsidir. Gələcək zaman anlayışı bu polisemantik konstruksiyaların ifadə etdiyi mənələrdən biri kimi çıxış edir: əsl gələcək zaman paradigminin fərqləndirilməsi üçün real formal, qrammatik əsas yoxdur”*⁵³.

Müasir ingilis dilində gələcək zaman mikrosahəsinin nüvəsində gələcək zamanın (Future Simple, Future Continuous, Future Perfect və s.), indiki zamanın (Present Indefinite, Present Continuous, to be going to və s.) qrammatik konstruksiyaları ilə, infinitivlə birgə işlənən modal feillərin, eləcə də leksik vasitələrlə (gələcək zaman zərfləri, modal sözlər) ifadə edilən gözlənilən hərəkətlərin ifadə edilməsi sistemi dayanır.

Alman dilində də qrammatik zaman formalarının kəmiyyəti ilə bağlı mübahisəli məsələlər mövcuddur: formaların variativliyi, mənaca bir-birinə yaxın konstruksiyaların mövcud olması, çoxmənalılıq, eyniləşdirmə meyarlarının fərqliliyi – bütün bunlar Futur I-in şərh edilməsi zamanı fikir müxtəlifliyinə səbəb olur. Eləcə

⁵³ Маулер, Ф.И. Конструкции Shall / will + инфинитив в современном английском языке (Нефутуральные значения): /Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / – Москва, 1968. – с.14.

də ingilis dilində bunların hansı sinfə aid edilməsi mübahisə doğurur. Belə ki, qeyd edilən vasitə və amillər ayrı-ayrılıqda temporallığa, modallığa aid edildiyi kimi, vahid bir kateqoriya daxilində də izah edilir.

German dillərində bu zamanın ifadə edilməsi ilə bağlı belə bir fikir geniş yayılıb ki, gələcək zaman indiki zaman formaları ilə ifadə edilir və ya indiki zaman gələcək zaman funksiyasını yerinə yetirir. Əslində, bu fikri daha dəqiq şəkildə belə ifadə etmək daha doğru olar: indiki zaman formaları gələcəkdə baş verə biləcək hal və hərəkətin ifadəsi zamanı istifadə edilir və ya gələcəkdə baş verəcək hal və hərəkət müəyyən zaman formaları ilə də ifadə edilə bilər.

II bölmədə gələcək zamanın analitik formalarının qrammatik mənaları araşdırılır. II bölmə iki yarımbölməyə ayrılır: *Shall/will* + infinitiv analitik forması, *werden* + infinitiv analitik forması.

Gələcək zaman forması kimi mücərrəd zaman və növ formalarının yaranması VII-X əsrlərdən başlayır. Bu formalar analitik konstruksiya quruluşuna malikdir və modal feillərlə semantik cəhətdən müstəqil olan feillərin infinitivləri ilə birləşməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, gələcək zamanın dildə bu şəkildə əks edilməsi ilkin inkişaf mərhələsində bir çox dillər üçün səciyyəvidir.

İngilis dilinin erkən yeni dövrü qrammatik gələcək zaman formasının inkişafının və formalaşmasının ən intensiv dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu dövrdə infinitivlə birgə işlənən *shall* və *will* gələcək zaman ideyasının əsas ifadəçisinə çevrilir və infinitivin leksik mənasına çoxsaylı və çoxtərəfli modal çalarlar əlavə etmək imkanı nümayiş etdirir.

Alman dilində *werden* + *infinitiv* formasının yaranması çox mürəkkəb və çoxpilləri bir prosesdir ki, bununla bağlı bir çox məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalır. Alman dilçiliyində *werden* + *infinitiv* birləşməsinin qrammatikləşməsi və yaranması xronologiyası, eyni zamanda bu birləşmənin komponentlərinin fərqli zaman dönəmlərindəki leksik özəllikləri ilə bağlı bir neçə fikir və mülahizə irəli sürülür. Ənənəvi olaraq, alman dilində gələcək zamanın xronologiyası perfektin və analitik sabcanktivlə konyunktivin xronologiyası ilə üst-üstə düşür. Bununla yanaşı, gələcək zaman forması ilə analitik sabcanktivlə kancanktivin

formasının mütəmadi olaraq üst-üstə düşməsinə də qeyd etmək lazımdır. Bu onunla izah edilir ki, “*analitik gələcək zaman forması gələcəyi təsvir edə biləcək konkret feillərdən formalaşır. Modal feillərin çoxluğuna baxmayaraq, **werden** feilinin inkişafını məhz bu proseslə izah etmək mümkündür*”⁵⁴.

III bölmədə gələcək zamanın analitik formalarının modal mənaları tədqiq edilir. İngilis dilində qrammatik gələcək zaman forması daha mürəkkəb struktura və modallıqla daha sıx əlaqəyə malik olduğu üçün həmişə dilçilərin marağına səbəb olub. İndiki və keçmiş zamanla müqayisədə gələcək zaman anlayışlı kateqoriya kimi daha az müəyyənliyə malikdir, belə ki, bu zaman forması praktiki olaraq heç bir əlaməti olmayan, sadəcə baş verəcək hadisələrin güman edilən əlamətləri barədə xəbər verir.

Beləliklə, gələcək zamana xas olan xarakterik əlamətlərdən biri qeyri-müəyyənlik, qeyri-əminlikdir. Gələcək zaman formalarına xas olan reallaşmamış hərəkətin modallığı bəzi dilçilərə (C.Fries (1925), O.Yespersen (1931), V.C.Allen (1950), M.Cus (1964), F.R.Palmer (1965), R.A.Huddleston (1971), R.Kvirk (1980) və b.) belə düşünməyə əsas verir ki, gələcək müstəqil bir sahə deyil, yəni gələcəyin müəyyən qrammatik ifadəsi yoxdur.

Bütün dillərdə gələcək zamanın modal xarakterli olması, yəni gələcəkdə baş verə biləcək hadisə haqqında verilən məlumatın danışanın ehtimalına əsaslanmasını diqqətə alan C.Layons rus dilindən belə bir nümunə verir: «*Я не буду работать*» (Mən işləməyəcəyəm) və qeyd edir ki, “*burada gələcək zaman formasının əsasında qətiyyətlik də dayana bilər*”⁵⁵. Bu tip cümlələrdə danışanın sözləri iki cür anlaşıla bilər: birincisi, gələcəkdə baş verəcək hərəkətin qeyd edilməsi, ikincisi isə, ümumiyyətlə, işləməmək haqqında qərarın verilməsi. Bu mənada güman, ehtimal semlərinin varlığı gələcək zamanın istənilən ifadə vasitəsinə xasdır və gələcəyin qrammatik ifadə vasitəsindən asılı deyil, buna görə də onun tarixi və semantik konstituentləri heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Deməli, ingilis dilində gələcək zaman anlayışı ifadə edən shall və will feillərinin ilkin

⁵⁴ Щур, Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С.Щур. – Москва: Наука, – 1974. – с.128.

⁵⁵ Layons, C. Linqvistik semantika: giriş / C.Layons. – Bakı: Prestij, 2014. – s.310.

mənası dolayı semantikaya malikdir. Hərəkətin baş vermə ehtimalına malik olması alman dilindəki gələcək zamanın analitik formalarına da xas olan əlamətdir. Deməli, ingilis dilində gələcək zaman qrammatik formalarının şərhli hər şeydən əvvəl, hərəkətin gələcək zaman planına aid etmə vasitələrinin semantikasını ilə izah edilir, yəni potensial hərəkətin, hadisənin özündə gələcəkliyin və modallığın ifadəsi ilə açıqlanır.

Bəzi dilçilər bunu gələcəyin mütləq proqnostik semi kimi nəzərdən keçirir, belə ki, insan gələcəkdə baş verə biləcək hərəkət, hadisəni o zaman potensial olaraq gələcəyə aid edə bilər ki, indiki zamanda bunun baş verməsi üçün hər hansı bir şəraitin yetişdiyini, olduğunu görsün. Potensial hərəkətin, hadisənin ikili təbiəti də buradan qaynaqlanır: onun baş verməsi üçün yaranmış imkan, şərait indiki zamana, prosesin, hərəkətin özü isə gələcək zamana aid olur⁵⁶. Məhz buna görə də modallıq gələcək anlayışına zidd deyil, əksinə onunla sıx vəhdətdə mövcuddur. Bu səbəbdən də *shall* və *will* feillərində modal semantikanın silinməsi prosesi olduqca ləng gedir.

IV bölmədə *shall/will* və *werden* feillərinin qrammatik sistemdəki yeri müəyyənləşdirilir. *Shall / will* ənənəvi qrammatik forması zaman sisteminə daxil edilir. Lakin tez-tez onun temporal statusu şübhə altına alınır. Gələcək zaman formalarının nəzərdən keçirilməsi zamanı bir neçə tam təzadlı nöqtəyi-nəzərlə üz-üzə qalır. Qrammatik gələcək zamanın mövcud olmasına “qarşı çıxanlar” öz iddialarını bu şəkildə sübuta yetirirlər: qrammatik gələcək zaman formasının ifadəsinin qeyri-sintetik səciyyəli olması; “*can + infinitiv*”, “*may + infinitiv*” birləşmələrinin formal paralelizmi; bu birləşmələrin analitik formalarının fərqləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan ciddi meyarlara uyğun gəlməməsi; dildə gələcək zaman anlayışı ifadə edən “*be going + infinitiv*” kimi kifayət qədər qrammatikləşmiş vasitələrin, eləcə də gələcək zaman ifadə etmək funksiyasına malik olan digər qrammatik formaların, xüsusən də, Present Continuous formasının olması; ingilis dilində Future-in-the-Past “keçmiş nəzərən gələcək” formasını yaradan və təbii ki, *shall* və *will* feillərinin keçmiş zaman forması hesab edilən *should* və

⁵⁶ Плоткин, В.Я. Строй английского языка / В.Я. Плоткин. – Москва: Высшая школа, – 1989. – с.70.

would feillərinin mövcudluğu; shall / will feillərinə məxsus olan modal mənaların varlığı. İngilis dili qrammatikalarında gələcək zaman anlayışı ilə bərabər modal çalarlar da ifadə edə bilən semantik feilin (qeyd edilən xüsusiyyət bu feillərin tarixi səciyyəsidir) infinitivi ilə shall / will feillərinin birləşməsi gələcək zaman forması adlandırılmasına əsaslanan bir sıra dilçilər (R.Fouler, R.Kvirk və b.) iddia edirlər ki, bu birləşmələr aşağıda qeyd edilən tələblərə cavab vermədiyindən qrammatik zaman statusuna malik deyil, yəni: 1) ilkin olaraq shall / will feilləri gələcək zaman ifadə edən feillər olmayıb; 2) bu feillər modal feillərlə işlənə bilir ki, bu da onlarda modallığın olduğunu təsdiqləyir.

D.Şulz və H.Qrizbax *werden* + *infinitiv* konstruksiyasını alman dilinin zaman formalarına aid etsələr də, bununla yanaşı olaraq, qeyd edirlər ki, “*alman dilində gələcək zaman alman dilində danışanın öz söylədiklərinin məzmununa münasibətini ifadə edir. Bununla da alman dilində istifadə edilən gələcək zaman forması modal feillərlə oxşarlıq təşkil edir*”⁵⁷. Digər dillərdəki gələcək zaman formalarından fərqli olaraq, alman dilində *werden* + *infinitiv* konstruksiyası, H.Qrizbaxın görüşlərinə görə, daha çox modal səciyyəlidir və gələcək zamana münasibətdə vəd, ehtimal, güman, tələb, təsdiq və s. mənaların ifadə edilməsinə xidmət edər, həm də, bununla yanaşı, indiki və gələcək zamana nəzərən ehtimal, güman bildirir.

Gələcək zamanda baş verəcək hadisə “faktiki olaraq, heç yerdə təqdim edilməsə də, həmişə müəyyən bir ehtimal, niyyət, planlaşdırılmış iş, hərəkət kimi” nəzərdən keçirilir. Buradan çıxış edərək, qeyd etmək olar ki, gələcək zamanda müəyyən mənada zaman və hal arasındakı sərhəd silinir və bu da özünü modal komponentdə büruzə verir. Belə ki, gələcək zaman bir çox dillərdə bu modallığa malik olduğunu nümayiş etdirir. Bəzi müəlliflər *werden* + *infinitiv* konstruksiyalarının ümumi funksiyası kimi, bir qayda olaraq, hadisələrə aid edilən və nitq anında hələ də baş verməmiş proqnozlaşdırmanı qeyd edir⁵⁸.

⁵⁷ Schulz, D. Grammatik der deutschen Sprache / D.Schulz, H.Griesbach. – München: Max Hueber Verlag, – 1992. – S.49.

⁵⁸ Hentschel, E., Weydt, H. Handbuch der deutschen Grammatik / E. Hentschel, H. Weydt. 3., völlig neu bearbeitete Auflage. – Berlin: Walter de Gruyter, – 2003. – S.103.

Bəzi dilçilər isə *werden* + *infinitiv* birləşməsi üçün “Futurum” terminin işlədilməsini yersiz hesab edir və bu konstruksiyanı gözləmə modusu (Modus der Erwartung) adlandırırlar. Bu mənada R.Sternemanın fikirlərinə də nəzər yetirək: “*werden* + *infinitiv* formasının müasir alman dilində tez-tez gələcək zaman forması kimi adlandırılmasını bu dildə kateqoriya üçün müəyyən edilən meyarlar baxımından anlamaq olmur. Bu mənada yaxşı olar ki, qeyd edilən formanın məzmunu neçənci şəxsdə işlənməsindən asılı olaraq müxtəlif mənə çalarlı “gözləmə modusu” kimi izah edilsin”⁵⁹.

Biz hesab edirik ki, *werden* + *infinitiv* forması nitq anını izləmək əsasıyla zaman oppozisiyaları sisteminə daxil olur. Subyektiv modallıq mənasında olan forma ya hərəkətin artıq başa çatmasını, ya da nitq anındakı hərəkəti ifadə edir. Məhz zaman mənaları modal futurumu futurallıq vasitələrindən uzaqlaşdırır.

Hər bir fəslin sonunda fəsil boyu alınan nəticələr öz əksini tapır. Sonda bütün nəticələr ümumiləşdirilib aşağıdakı kimi verilir:

1. Zaman dünyanın dil mənzərəsində əsas ünsürlərdən biridir. Linqvistik zaman dedikdə, zamanın fiziki və fəlsəfi aspektləri dilin leksik-qrammatik ifadə üsul və vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülməli, qavranılmalıdır. Dildə təsbit olunmuş zaman danışanın dünyaya baxışının reallaşmasıdır. Dildə əks olunan zamanın nisbiliyi deyxis kateqoriyasında təzahür edir və müxtəlif dil kollektivlərinin nitqində zamanın milli spesifik konseptuallaşması ilə təsdiq olunur.

2. Zaman anlayışı ilə bağlı tədqiqatları ümumiləşdirdikdə belə bir qənaətə gəlinir ki, zaman anlayışı genişdir və müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilib və hələ də araşdırılmaqda davam edir. Zamanla bağlı tədqiqatlarda bu anlayışa müxtəlif münasibət göstərən tədqiqatçılar *fəlsəfi zaman*, *bəşəri zaman*, *lingvistik zaman*, *zamanın nisbiliyi* və s. kimi terminlərdən istifadə etmişlər. Bunların arasında bizim maraq dairəmizə daxil olan lingvistik zaman mürəkkəb və çoxölçülüdür. Lakin bununla bağlı bütün araşdırmaların özəyində dildə zamanın üç növündə: öndə getmə, eynizamanlılıq və ardınca getmədə öz əksini tapır.

⁵⁹ Sternemann R. Konfrontative Linguistik und Einzelgrammatik // Deutsch als Fremdsprache, – 1971. H. 2. – S. 157.

3. Germanşünaslıqda zamanla bağlı aparılan araşdırmalar və təhlilə cəlb edilən dillərin materialları göstərir ki, linqvistik zamanın morfoloji göstəriciləri german etnik cəmiyyətinin erkən mərhələsində olmamışdır. Linqvistik zamanın german feil paradigminə daxil edilməsi daha sonrakı mərhələdə baş vermişdir. Azərbaycan dilçiliyində də qrammatik zamanla bağlı çoxsaylı tədqiqatlar bu problemlə bağlı bir sıra məsələlərin işıqlandırılması, zaman anlayışının Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmayan tərəflərinin olması faktını inkar etmir.

4. German dillərində keçmiş zamanla müqayisədə indiki zaman daha qədim yaranma tarixinə malikdir, yəni ilkin qrammatik zaman formasıdır. Bu onunla sübuta yetirilir ki, indiki zaman digər zaman formaları ilə müqayisədə bütün zamanları ifadə etmək imkanına malikdir. İndiki zaman vahid zaman trayektoriyasında mərkəzi yer tutur. İndiki zaman konseptinin nüvəsini isə nitq anı təşkil edir.

5. İndiki zamanın ingilis dilində qrammatik formalarını nəzərdən keçirdikdə belə bir təəssürat yaranır ki, ingilis feilinin işarələr sisteminin formalaşmasında zaman münasibətlərinin “inkişaf tarixi” öz əksini tapır. Beləliklə, ingilis dilində feillərin indiki zaman formalarında işarələr sisteminin ontoloji əsaslarının dəyişikliyi, eləcə də zaman formalarının inkışaf xəttini izləmək mümkündür. Alman dilində isə prezens nitq situasiyasından asılı olaraq bir çox funksiyaları yerinə yetirə bilən universal qrammatik zaman formasıdır. Prezens zaman forması Present Indefinite zaman forması ilə müqayisədə daha geniş əhatə spektrinə və daha çox ifadə imkanlarına malikdir.

6. German dillərindəki zəif feillərin əksəriyyəti törədici, denominativ və kauzativdir və onların əsas əlaməti keçmiş zaman formalarının əmələ gəlməsində dental suffiksdən istifadə etməsidir. Bu feillərin indiki zaman forması isə güclü feillərin keçmiş zamanı ilə üst-üstə düşür.

7. Güclü və zəif feillərin təsriflənməsi təsirli-təsirsizliyi markerləşdirir. Bu qarşıdurma güclü feillərin I sinif kauzativ zəif feildən əmələ gəlmə qarşıdurmasına gətirib çıxarır. Lakin belə cütlüklər müasir alman dilində çox az saydadır, daha erkən mərhələlərdə onlar daha çoxdur, bununla belə, sözyaratma üsulu

qədim yuxarı alman dilində məhsuldarlığı itirmişdir və kauzativ feillərin leksik-qrammatik dərəcənin səciyyəvi əlaməti statusunda qalır. Alman dilində kauzativliyin ifadəsinin qrammatik vasitəsi perifrastik konstruksiyalardır.

8. Zəif feillərin bütün üç qrupu qədim aşağı alman dilində qədim dat dilindəki eyni dörd preterit suffikslərini saxlamışlar, -da və -ta suffiksləri -ida və -oda suffikslərindən sinkop edilmişdir. Qədim aşağı alman dilindən orta aşağı alman dilinə qalan mövzu saitləri kiçilmişdir, orta dat dilində üç zəif keçmiş zaman sonluqlarını – -de, -te, -ede sonluqlarını bunun nəticəsi kimi görmək olar.

9. Güclü feillər sistemində ən vacib dəyişiklik dörd kökün üçə enməsi, keçmiş zaman kökləri arasında fərqi ortadan qalxmasıdır. Qədim ingilis dilində bu köklər yalnız VI və VII siniflərdə eyni sait əvəzlənməsinə malik idi. Lakin bununla belə qeyd olunmalıdır ki, zəif olan əksər feillər bütün keçmiş zamanlarda tək kökə malik idi. Orta əsr dövrü tarixindən ən vacib olan hadisə güclü feillərin zəif feillərə keçidi hadisəsidir. Bu dövrdə bir çox güclü feil öz keçmiş və II feili sifətini dental suffiksi vasitəsilə qurmağa başladı, ona görə də güclü feillərin sayı azaldı.

10. German dillərində feilin keçmiş zamanı zərflərin və keçmiş zaman məzmunlu feili sifətlərin yaranması üçün əsas kimi çıxış edir və müasir german dillərində artıq bu tarixi dönəmi aşaraq sırf feili sifət kimi sabitləşən söz və ifadələrə rast gəlinir. Alman dilində keçmiş zaman gələcək zaman anlamını ifadə etməyə qabildir. Lakin bu halda gələcək zaman birbaşa və daxili nitqlə məhdudlaşır. Bu halda perfekt özünün “keçmiş zamanlıq” semini itirsə də, “hərəkətin tamamlanması” semini saxlayır və kontekstin təzyiqi ilə gələcək zaman anlamı kəsb edir.

11. Tarixi planda hal və hərəkətin gələcəyə aid olması məqsədilə indiki zaman formalarından istifadə edilib. Müasir ingilis dilində hələ də indiki zamanın ifadə vasitələri ilə gələcək zaman anlayışının ifadə edilməsi mümkündür, belə ki, Present Indefinite və Present Continuous feili referentin gələcək zamana aid olmasını ifadə edir.

12. German dillərində gələcək zamanın analitik formasının tarixi təşəkkülündə bir sıra orta və oxşar cəhətlər mövcuddur. Buna görə də bu məsələnin tədqiqində diaxron yanaşma ilə bərabər dil hadisələrinin

sinxron təhlilinə də zərurət yaranır. German dillərində gələcək zaman paradiqminin inkişaf amilləri sinonimiya anlayışı ilə əlaqəlidir ki, bu da qeyri-gələcək zaman formaları vasitəsilə hərəkətin gələcək zamana aid olmasını ifadə etmək imkanı və polisemiya ilə, yəni modal mənada işləmə bacarığı ilə izah edilir.

13. İngilis dilində *shall / will + infinitiv* və alman dilində *werden + infinitiv* konstruksiyaları bu feillərin dilin qrammatik sistemində mövqeyinin qeyri-müəyyənliyinə gətirib çıxarır. *Shall / will + infinitiv* birləşməsinin ingilis dilinin zaman paradiqminə daxil edilməsi məsələsi mübahisəli olaraq qalır. İngilis dilini araşdıran tədqiqatçılar arasında bu məsələ ilə bağlı iki qütb formalaşmış. Gələcək zamanın ingilis dilində mövcudluğunu qəbul edən alimlər, əsasən, bu qrammatik kateqoriyanın formal, morfoloji əlamətlərinə, eləcə də, gələcək zamanın etimologiyasına və onun modallıqla bağlı sıx əlaqəsinə əsaslanırlar. Bu mövqeyin tərəfdarları hesab edirlər ki, gələcək zaman zamanın müstəqil mərkəzi olduğundan mövcudolma haqqına malikdir. Germanistikada *werden + infinitiv* forması ilə bağlı üç əsas mövqə qeyd edilir: a) bu konstruksiya yalnız gələcək zaman anlayışı ifadə edə bilər; b) *werden + infinitiv* gələcək zaman anlayışı ilə bərabər modallıq da ifadə edir; c) *werden + infinitiv* daha çox modallıq ifadə edir.

14. Orta dövr ingilis dilində *shall* və *will* arasında edilən seçim müəlliflərin şəxsi məramından asılı olub. Danışan subyektdən asılı olmayan gələcək zaman ifadə etdikdə *shall* feilindən istifadə edirdi. Gələcəkdə baş verə biləcək hadisə danışanın istək və iradəsinə bağlı olduqda isə *will* feilinə müraciət edilirdi. Bu feillərin istifadəsi zamanı belə bir ərazi diferensiyası müşhiddə edilirdi: İngiltərənin şimal ərazilərində gələcək zaman, əsasən, *shall*, cənub regionlarında isə daha çox *will* feili ilə ifadə edilib.

15. İngilis dilində qrammatik gələcək zaman kateqoriyasını formalaşdırma prosesi əmr, xahiş, istək və öhdəlik ifadə edən feillərin (semantikas) gələcəyin modal mənasına ən yaxın olan feillərin) iştirakı ilə formalaşan konstruksiyaların tədricən qrammatikləşməsi kimi təsvir olunur, bu prosesin nəticəsində kommunikativ tapşırıqə uyğun olaraq mövcud variantlardan birinin kifayət qədər azad seçimi, onlardan hər hansı birinin icbari şəkildə istifadəsi ilə əvəzlənir.

16. Obyektiv zamanın dildə təcəssümü baxımından üç üzvlü sistem: keçmiş – indiki – gələcək bütün dil vasitələri ilə, xüsusən də hadisələrin zamanını dəqiq müəyyən edən leksik vahidlərlə adekvat şəkildə təsvir edilir. Qrammatik zamana gəldikdə isə, strukturalist ənənəyə görə Praqa dilçilik məktəbi universal kimi dildə ikililik prinsipini irəli sürür ki, bu prinsipə görə leksik və qrammatik tədqiqatlar zamanı ən prespektivli yanaşma tutuşdurma deyil, müqayisədir ki, bunun da sayəsində bütün dil hadisə və varlıqlarını iki fərqli müqayisə oluna biləcək qütblərdə toplamaq mümkündür. Bu məqamdan çıxış edərək gələcək zamanı qrammatik cəhətdən formaləşə bilən kateqoriya kimi qəbul etmək mümkündür.

17. Gələcək zamanda baş verəcək hadisə “faktiki olaraq, heç yerdə təqdim edilməsə də, həmişə bir ehtimal, niyyət, planlaşdırılmış kimi” nəzərdən keçirilir. Buradan çıxış edərək qeyd etmək olar ki, gələcək zamanda müəyyən mənada zaman və hal arasındakı sərhəd silinir ki, bu da özünü modal komponentdə üiruzə verir.

18. Alman dilində modallıq seması futurumun semantik özəyinin əsasını təşkil edir, yəni modallıq bu formada özünü daha çox paradiqmatik mənada təqdim edir. Öz semantik özəlliyinə görə futurumla ifadə edilən hər bir hal, hərəkət, hər zaman modal səciyyəlidir.

19. Hind-Avropa zaman kateqoriyasının yaranmasında aspektual formaların rolunu qeyd etmək lazımdır. Lakin kateqoriyanın yaranmasında tarixin dərinliklərinə getsək, müxtəlif deyktik formalara rast gələrik, bu formalar hind-Avropa dilinin erkən inkişaf mərhələsində zamanda hərəkətin diferensiyasına xidmət edə bilər.

20. Dillərin tarixi inkişafı dövründə gələcək zaman qrammatik kateqoriyasının olmaması onu göstərir ki, gələcək və indiki zaman mənası keçmiş zamana oppozisiya kimi çıxış etmiş və zamanın qavranılması müasir qavramadan fərqlənirdi. Müasir zamanın üçlü üzvlənməsinin (indiki, keçmiş, gələcək) həmişə belə olmadığını hind-Avropa dillərində qrammatik zaman kateqoriyasının formalaşması göstərir. Bunu da leksikanın etimoloji təhlili təsdiq edir. Zaman leksikasının öyrənilməsi şahidlik edir ki, insanın zaman kəsiyində vəziyyəti müasir dövrün fikirlərinə əks idi.

21. İndiki zaman keçmiş və gələcək zamanla sıx bağlıdır və eləcə də, feilin digər zaman formaları arasında daha mərkəzləşmiş mövqeyə malikdir. Digər zaman formaları arasında indiki zamanın bu mərkəzi mövqeyi ona hər üç zamanı ifadə etmək imkanı yaradır. Bu, öz əsas mənasının təkcə indiki zamanı ifadə etməsi deyil, həm də bu an daxil olmaqla bütün müddət ərzində, həm də müzakirə edilən obyekt və ya hadisənin universallığı, ümumizamanlılığı, daimiliyi ilə bağlıdır. İndiki zamanın dillərin inkişaf təkamülündə ilkin olması faktı yalnız german dillərində deyil, eləcə də bütün hind-Avropa və Altay dillərinin də diaxroniyasında sezilir.

22. Güclü feillər sistemində ən vacib dəyişiklik dörd kökün üçə enməsi, iki keçmiş zaman kökləri arasında fərqin ortadan qalxmasıdır. Qədim ingilis dilində bu köklər yalnız VI və VII siniflərdə eyni sait əvəzlənməsinə malik olsa da, zəif olan əksər feillər bütün keçmiş zamanlarda tək kökə malik olub.

23. German dillərində preteritlə müqayisədə indiki zaman daha qədim yaranma tarixinə malikdir, yəni ilkin qrammatik zaman formasıdır. Bu onunla sübuta yetirilir ki, indiki zaman digər zaman formaları ilə müqayisədə bütün zamanları ifadə etmək imkanına malikdir. İndiki zaman vahid zaman trayektoriyasında mərkəzi yer tutur, onun sfer nüvəsini isə nitq anı təşkil edir.

24. İngilis feilinin işarələr sisteminin formalaşmasında zaman münasibətlərinin “inkişaf tarixi” öz əksini tapır. Beləliklə, ingilis dilində feillərin indiki zaman formalarında işarələr sisteminin ontoloji əsaslarının dəyişikliyi, eləcə də zaman formalarının inkişaf xəttini izləmək mümkündür. German dillərin indiki zaman (prezens) nitq situasiyasından asılı olaraq bir çox funksiyaları yerinə yetirə bilən universal qrammatik zaman formasıdır.

25. German, hind-Avropa, roman, slavyan və türk dillərinə zaman münasibətlərini ifadə edən və zaman kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış edən dil elementlərini tutuşdurduqda məlum olur ki, zaman və növ kateqoriyasının sıx əlaqəsi tarixən bir çox dillərdə bu iki kateqoriyanın vahid bir kateqoriya olması faktını təsdiqləyir. Bu həm də türk dillərinin tarixi inkişafında zaman göstəricilərinin daha çox modallıq fonunda ifadə edilməsi ilə də

sübuta yetirilir. Bu dillərdə feilin bir çox hallarda nisbi göstəricilərlə zaman anlayışı ifadə etməsi də bununla öz izahını tapır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Zaman dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2018. № 4(108), – s.53-55.
2. Ümumi dilçilikdə qrammatik kateqoriyalar nəzəriyyəsi//– Bakı: Tədqiqatlar, – 2018. № 3, – s. 27-36.
3. Zaman interdisiplinar tədqiqat obyektini kimi//– Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 16, – s.62-68.
4. Hind-Avropa dillərində zaman formalarının diaxroniyası//– Bakı: Qızlar Universitetinin elmi xəbərləri, – 2019. № 1, – s.15-20.
5. Azərbaycan germaşünaslığında zaman kateqoriyasının tədqiqi//– Gəncə: Gəncə Dövlər Universitetinin Elmi xəbərləri. – 2019. № 1, –s. 114-117.
6. Ümumi dilçilik aspektində zaman kateqoriyası//– Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. № 1, – s.196-199.
7. Qədim ingilis dövründə keçmiş zaman ifadəsi//– Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, – 2019. № 2 (110), – s.133-136.
8. Roman dillərində perfekt //– Bakı: Tədqiqatlar, –2019. № 2, – s. 35-39.
9. Zaman kateqoriyasının roman dillərində işlənməsi//– Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, –2019. № 3 (119), – s.110-112.
10. Категория времени в тюркских языках// XIX Международная научно-практическая конференция “Advances in Science and Technology”, – Москва: – 15 март, – 2019, – с.94-96.
11. Rus germaşünaslığında zaman kateqoriyasının tədqiqi // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. X Beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: – 7 may, – 2019, – s.214-217.
12. Slavyan dillərində tərz və zaman kateqoriyasının qarşılıqlı münasibəti// “Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri”, Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: – 2019, – s.318-322.
13. German dillərində zaman kateqoriyasının təzahür xüsusiyyətləri //– Bakı: Tədqiqatlar, –2019. № 3, – s. 43-47.

14. Diaxronik-tipoloji tədqiqatlara dair //– Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, –2019. – s.8-12.
15. The correlation between aspect and tense category//–Тольятти: Балтийский Гуманитарный журнал, – 2020. Том 9, №1 (30), – с.216-219.
16. Взаимосвязь категорий аспекта и времени // «Российская наука в современном мире». XXX Международная научно-практическая конференция, – Москва: – 31 мая, – 2020, – с.74-76.
17. Müasir ingilis dilində indikinə zamanda ifadəsi //– Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. № 3, – s.99-108.
18. Səbəb və nəticənin zaman formalarında ifadəsi//– Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. № 5, – s.65-71.
19. Qot və hett dillərində zaman kateqoriyası // – Bakı: Qızlar Universitetinin elmi xəbərləri, – 2020. № 4, – s.74-78.
20. German dillərində indiki zamanın formalaşma aspektləri//– Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, – 2020. № 1(113), –s.86-88.
21. Диахронический анализ настоящего и будущего времен в алтайских языках. // Вопросы устойчивого развития общества, – 2020. №4 (1,2), – с.668-672. URL: <http://nauka20-35.ru>
22. Теоретические аспекты категории времени в тюркских языках//–Казань: Казанская наука, –2020. № 1, – с.142-144
23. The development history of tense category in Turkic languages //–The Czech Republic: – Ad Alta. Journal of Interdisciplinary Research. –11/02.XXI. – p.90-94.
24. The category of tense as a universal concept (linguistic overview)// – Slovak Republic: Path of Science, – 2021. Vol. 7, № 4, – p.4007-4011. DOI: 10.221178/pos,

Dissertasiyanın müdafiəsi 31 May 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 April 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

PK

Çapa imzalanıb: 29.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 81 883 işarə

Tiraj: 100